

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

студентської науково-практичної конференції:

**«Просопографічні та соціокультурні дослідження
в історії Центрально-Східної та Східної Європи
в епоху Середньовіччя та Модерний час»**

27 жовтня 2020 року

Випуск 13

Кропивницький – 2020

УДК 94 (100) (082)

З-41

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції: «Просопографічні та соціокультурні дослідження в історії Центрально-Східної та Східної Європи в епоху Середньовіччя та Модерний час». 28 жовтня 2020 року. Випуск 13. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2020. 83 с.

Відповідальний за випуск:

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри всесвітньої історії
протокол № 3 від 28 жовтня 2020 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Особливості західноєвропейського костюму в епоху Відродження <i>Анастасія Терещенко</i>	5
Життєвий шлях польського короля Казимира III Великого <i>Марина Трубіна</i>	12
Культурно-побутові перетворення в Росії на початку XVIII ст. <i>Уляна Любченко</i>	19
Освіта і виховання провінційного дворянства Російської імперії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. <i>Євгенія Сироткіна</i>	27
Життєвий шлях Катерини Романівни Дашкової <i>Вероніка Бондарєва</i>	33
Становлення Російської імперії як результат модернізації <i>Сергій Юрченко</i>	41
Діяльність Авраама Лінкольна на шляху до президентського крісла <i>Анастасія Хмарук</i>	47
Діяльність підприємця Альфонса Ралле в Росії середини XIX ст. <i>Оксана Лічман</i>	53
Життєвий шлях Григорія Распутіна до зустрічі його з царською родиною Романових <i>Аліна Шаповалова</i>	59
Політична діяльність Л.Д. Троцького до 1905 року <i>Віталій Шпак</i>	65
Політична ситуація в Російській державі наприкінці лютого – початку липня 1917 року <i>Дмитро Кобзар</i>	73
Витоки російсько-афганської війни 1978–1988 років та реакція світового співтовариства на введення радянських військ в Афганістан <i>Оксана Калашнік</i>	80

ВСТУП

Матеріали, зібрані в збірнику, є результатом виступів студентів факультету історії та права на студентській науково-практичній конференції за темою: «Просопографічні та соціокультурні дослідження в історії Центрально-Східної та Східної Європи в епоху Середньовіччя та Модерний час», яка була проведена 12 листопада 2020 року.

Студентські повідомлення стали підсумком науково-дослідної, творчої діяльності проблемних груп у 2019–2020 та початку 2020–2021 навчальних років, які діють на кафедрі всесвітньої історії: «Культура та ментальність Європейського Середньовіччя», керівник – професор, доктор історичних наук С.С. Парсамов, «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», керівник – доцент, кандидат історичних наук О.М. Марченко. Долучилися до конференції й студенти, які працюють над проблемами радянського періоду під керівництвом доцента, кандидата історичних наук Є.В. Дементова.

Студенти працювали над питаннями політичної, соціально-економічної, культурної, воєнної, ментальної, повсякденної історії країн Європи, Азії епохи Середньовіччя та Нового й Новітнього часу, вивчали різні аспекти життя певних особистостей, які внесли значний вклад в історичні події різних епох Західної, Центральної, Східної Європи, Південно-Західної Азії, США. Наприклад, напрацювання студентів були присвячені аналізу життєвого шляху таких відомих історичних персоналій, як Казимир III, К.Р. Дашкова, А. Лінкольн, А. Ралле, Г. Распутін, Л. Троцький та інші.

Дослідження студентів ґрунтуються на використанні різного типу історичних джерел (архівні матеріали, мемуари, спогади, законодавчі акти та інше), опрацюванні наукової, науково-популярної літератури вітчизняних та зарубіжних авторів. Свої доробки студенти висвітлювали на засіданнях проблемних груп, виступали з повідомленнями на семінарських заняттях тощо. Підсумком студентських історичних пошуків стало написання кваліфікаційних робіт у вигляді курсових проєктів та магістерських досліджень.

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції за темою: «Просопографічні та соціокультурні дослідження в історії Центрально-Східної та Східної Європи в епоху Середньовіччя та Модерний час» опублікований кафедрою всесвітньої історії факультету історії та права під назвою «Актуальні питання всесвітньої історії». Матеріали студентської конференції будуть корисними для учнів, які навчаються в школі, бакалаврів, магістрів, котрі здобувають освіту на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладах, а також для всіх, хто цікавиться історією, етнологією, культурою, повсякденністю народів світу в епоху Середньовіччя та Модерного часу.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО КОСТЮМУ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

Анастасія Терещенко

(студентка групи ІІІ17БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Мода – безпомилковий показник відмітних ознак суспільства, маленька частинка людини, країни, народу, способу життя, думок, занять, професій. У різних частинах світу, у різних країнах розвиток суспільства мав свої специфічні риси, що знайшли своє відображення в різноманітні костюмів. Кожна епоха створює свій естетичний ідеал людини, свої норми вроди, виражені через конструкцію костюма, його пропорції, деталі, матеріал, колір, аксесуари. У всі періоди існування станового суспільства костюм, прикраси (загалом, мода) були засобом вираження соціальної належності, відмінним знаком одного стану перед іншим. Будучи складними багатоаспектними явищами, мода і стиль життя здавна служать об'єктами вивчення різних наук про людину й культуру: історії, етнографії, культурології, соціології, психології, естетики та інших.

Дослідження цієї теми є важливою частиною етнографічної бази, яка дає можливість прослідкувати розвиток культури, моди і сприйняття естетичності в епоху Відродження в країнах Західної Європи. Актуальність теми очевидна ще й тому, що її вивчення допомагає зрозуміти цілісну картину тенденцій розвитку моди, одягу.

Мета статті полягає в дослідженні зміни етапів розвитку і трансформації форм і художньо-стилістичних особливостей європейського костюму в епоху Відродження.

Стан наукового опрацювання теми. Вивчення тенденцій еволюції моди в Європі в епоху Відродження розглядалися у працях мистецтвознавців, істориків, етнографів, соціологів, модельєрів та ін.

Серед зарубіжних вчених аналізом моди, характеристиці стилів, напрямків одягу, зачісок, головних уборів, прикрас, косметичних новацій у європейських країнах займалися Е. Воярт [5], А. Гофман [6], Г. Зиммель [10], Е. Фукс [19] та ін. Щодо європейського Середньовіччя досвід вивчення повсякденної культури був зроблений Ж. Ле Гоффом у його відомій праці «Цивілізація середньовічного Заходу» [7]. Нами також розглянуті праці російських представників повсякденності А.Я. Гуревича [8–9], Ю.Л. Безсмертного [2] та ін.

Аналіз наукової літератури засвідчив достатньо широке висвітлення характеристик європейського костюма відповідно до історичних періодів. У дослідженнях російських авторів історія розвитку костюма, одягу, аксесуарів загалом розглядаються в плані загального розвитку суспільства, дається оцінка різних історичних етапів у розвитку форм і видів одягу. Нами використані доробки таких російських вчених: Н. Камінської [11], К. Кантора [12], К. Кіреєвої [14], Ф. Комісаржевського [16], О. Плаксівої [18] та ін.

Корисним для дослідження проблеми еволюції європейського костюму є чотиритомне видання М. Мерцалової, у якій подається історія розвитку одягу в різних країнах Європи за період від античних часів до сьогодення [17]. Дослідник О. Васильєв у своїх розвідках характеризує ознаки стилів і напрямків у розвитку моди в різні епохи Європи [3–4].

Виклад основного матеріалу. Епоха Відродження включала два стильових періоди: у XVI ст. панівним стає *ренесансний стиль*, що поступово витісняв франко-бургундський, у XVI ст. домінував *ман'єризм*, що втілювався в іспанському костюмі. Для нього характерним була закритість, манірність, зарозумілість аристократів.

У костюмі Італії та Іспанії знайшли своє вираження обидва стилі. Ренесансний костюм відбивав нові гуманістичні ідеї. Він покликаний був не приховувати, а, навпаки, підкреслювати прекрасні пропорції та форми. Тіло тепер прийнято частково оголювати. Силует сукні був позбавлений жорсткого каркаса й тому мав м'які обриси, пишний верх рукавів, відкритий комір сорочки або куртки, декольте в жінок.

Костюм Відродження – «*різаний*»: одяг у різних місцях було прийнято «покривати» розрізами різної форми та розмірів. Розрізи давали змогу збагатити фактуру тканини, вони обшивалися кантом, кольоровою ниткою, крізь них просвічувала підкладка (нижня сорочка). Довжина одягу була різна. Молодь зі знатних родин носила короткий відвертий одяг, а літні люди – довгий одяг. (Останній був обов'язковий для посадових осіб, магістратів, суддів, лікарів.)

У XVI ст. з'явилися трикотажні (в'язані) панчохи, що доходили до колін і підтримувалися підв'язками. Штани були різної форми й довжини; іноді вони подвійні, тобто на вузькі, довгі нижні штани одягали широкі, пишні шаровари. Різноманітні головні убори: шаперони, драпіровані всілякими способами, м'які капелюхи, берети, високі токи, прикрашені пір'ям, пряжками, шпильками. Молоді люди зі знатних родин гладко голили обличчя й носили довге волосся, завиваючи і збиваючи його. У зрілому та літньому віці волосся стригли коротше, чоловіки відпускали бороду.

Взуття м'яке, без каблуків, зазвичай широке, з тупим квадратним носом. У різних країнах воно іменувалося по-своєму: «ведмежа лапа» (Італія), «качиний ніс» (Англія) або «коров'яча морда» (Німеччина). Найбільш поширеними тканинами була шерсть і льон. Знаті і багатії шили верхній одяг із розкішних і дорогих тканин – парчі, оксамиту, шовку. Лідерство у виробництві складної ткацької продукції належало Італії (венеціанські *аксамити* – щільна ворсиста, часто візерунчаста тканина із шовку із золотою або срібною нитками та *альтабаси* – різновид парчі, щільна шовкова тканина з орнаментом, куди впліталися золота або срібна нитки).

Проаналізуємо локальні варіанти одягу епохи Відродження.

В італійському чоловічому костюмі XV ст. майже не відчувався вплив лицарських обладунків: він за своєю природою «цивільний». Основні різновиди одягу – сорочка (*каміча*), штани-панчохи (*кальце*), вузька безрукавка або куртка з рукавами (*соттовесте*, *фарсетто*, *джуббоне*), а також верхній одяг типу плаща або накидки (*джорне*, *догаліне*). Сорочки шилися з тонкого білого полотна, вони об'ємні, з довгими рукавами. Горловина відкрита, низько вирізана, могла бути зібрана в пишні зборки. Край ворота й рукавів обшивався тасьмою, мереживом, прикрашався вишивкою. Одяг селян і небагатих городян простий: штани-панчохи (їх носили разом або окремо), сорочка і скромна куртка [17, с. 45].

У XVI ст. змінювалися пропорції, силует ставав іншим: він розширювався, фігура набувала квадратних обрисів. У колірній гамі зникали яскраві кольори, одяг ставав більш темним, похмурим. З'являлися її нові різновиди. Штани-панчохи поділялися на панчохи-кальце і штани до колін. До головних уборів додавалися *больцо* у вигляді великого жорсткого валика (його носили й чоловіки й жінки). З 30-х років XVI ст., коли Іспанія фактично підпорядкувала собі Італію, посилювалася феодално-католицька реакція. Італійський костюм усе більш відчував вплив «іспанської моди», втрачаючи свою самобутність, крім Венеції, де здавна були тісні зв'язки з Візантією, і відчувався східний вплив. Одяг виглядав тут яскравіше і святковіше [17, с. 45]. В Італії у XVI ст. з'являється щось нове, що дістало назву «*елегантності*» – естетика простоти, стримана кольорова гама, благородство форм.

Жіночий костюм складався з трьох головних предметів: сорочки, сукні та верхнього одягу (накидки). Сорочка, як і раніше, довга, з довгими рукавами. Сукня шилася з відрізним облягаючим ліфом, великим декольте, пишною, закладеною в складку спідницею. Лінія талії іноді завищена, рукава пишні, широкі вгорі, з

розрізами й буфами (іноді прив'язувалися шнурками до корсажу). Верхнім одягом слугувала *симара*, яка нагадувала середньовічний упелянд і мала вільну спинку, закладену в складки. Костюм селян і городян простіший, він зшитий із дешевших і грубих тканин. У селянок плаття коротше (поділ сягав землі), ліф зі шнурівкою, на сукню одягали фартух.

У XVI ст. костюм ставав важчим і об'ємним. Плаття шили із цупких тканин, під них одягали корсаж. Пізніше він змінювався металевим корсетом, що закінчувався кутом (*шніпом*). На відміну від іспанського він не здавлював фігуру, але робив її більш об'ємною, повною. Щоби не спотворювати пропорції, венеціанки вставляли на дерев'яні платформи-*цокколи*, що надавало особливого колориту та величності жіночому вигляду. Кольори суконь яскраві, малюнок великий, тому костюм виглядав яскравим, барвистим. Це враження посилювалося нескінченною кількістю розрізів і буфів із контрастної тканини. Жінки любили венеціанські мережива, прикрашали ними сукні, сорочки, рукавички, головні убори. Взимку носили спідне, підбите хутром для тепла [18, с. 122].

Багаті городянки та аристократки захоплювалися косметикою. Саме в ту пору винайдений був туалет (спочатку означав скатертину для столу, де зачісувалася жінка) і туалетна кімната, де розташовувався спеціальний стіл, заставлений косметичними зіллям, пахощами, дрібничками [9, с. 57]. Жінки створювали всілякі зачіски з красиво переплетених і завитих пасом і кіс. Їх прикрашали на античний манер сітками, пов'язками, шпильками; носили капелюхи й покривала. За ренесансним каноном краси лоб мав бути високий, і тому його підголювали, намагаючись видалити і брови.

Реконкіста, що тривала сім століть, наклала відбиток на побут, звичаї, менталітет іспанців: становлення нації відбувалося в постійній боротьбі за звільнення країни від ярма чужинців. Завойовники-араби були мусульманами. Тому в цей період особливо велика роль церкви – оплоту войовничої духовності іспанських християн. Ці історичні події вплинули на різні сторони повсякденності й на костюм. З настанням XVI ст. іспанський костюм зазнав докорінних змін. У його основі металевий каркас, жорсткі прокладки. Імітуючи військові обладунки, він відповідав вимозі католицької церкви заховати грішну плоть. Одяг повністю закривав тіло, видно було тільки кисті рук і голова [11, с. 32].

Форма костюма статична, нагадувала трикутник. Сукня надзвичайно незручна, сковувала рухи, і тому жести скупі, манера триматися манірна, що відповідала правилам іспанського етикету. Жіноча фігура виявилася закутою в корсет із металевими або дерев'яними планшетами. Корсет мав довгий шніп – виступ, що закінчується гострим кутом, завдяки якому плоскі груди плавно й невидимо переходила в спідницю.

Спідниця іспанки натягнута на каркас із металевих обручів або очерету – *вердугос*, що утворювали пірамідальну форму. Шлейфу така спідниця не мала, оскільки її каркас доходив до самої підлоги. Згідно з етикетом іспанки не могли показувати ноги. Спідниці натягалися на каркас без єдиної складки. Така форма спідниці носила назву *вертюгаль* – «хранитель добродетності». Ліф сукні був надзвичайно вузький і закінчувався донизу мисом. Гладко натягнуту на каркас сукню носили з поясом, який відігравав грав тільки декоративну роль. Пояс лежав навколо талії і спускався по вертюгалю майже до підлоги. Це був м'який валик з оксамиту або сап'яну, прикрашений коштовностями. Часто увесь пояс складався з металевих прикрас, іноді золотих [11, с. 34].

Рукава мали форму окосту, розширюючись вгорі. Цей рукав прикривався крильцем або валиком, що також було винаходом Іспанії; він супроводжувався другим, що висів майже до підлоги фальшивим рукавом.

Сукня щільно закривала груди й шию, і якщо навіть було декольте (зазвичай квадратне), то його обов'язково прикривали вишитою вставкою.

До середини XVI ст. стали панувати похмурі тони: чорний, сірий, білий, коричневий (ця гамма відповідала кольорам чернечих орденів). Любов іспанців (особливо дворянства) до чорного кольору пояснюється ще й тим, що перебуваючи під володарюванням маврів, іспанці носили чорний одяг, що відтіняв білизну шкіри, щоб підкреслити свою відмінність від темношкірих маврів. Нарядність у костюмі досягалася завдяки поєднанню різних по фактурі тканин – оксамиту, шовку, шерсті. Обробкою зазвичай служила золота вишивка і прекрасні коміри. Похмурі темні тони ховалися під блиском золота й дорогоцінних каменів, якими часто розшивався одяг грандів (міг важити 25–40 кг) [4, с. 100].

Костюм завершував білий накрохмалений гофрований стоячий комір або мереживний рюш, який поступово збільшувався в розмірах – *фреза*. У другій половині XVI ст. він перетворювався в *горгеру* – круглий гофрований комір, що досягав 25–30 см, іменований «млиновими жорнами». Він був дуже популярний у всіх прошарках суспільства, селяни не розлучалися з ним навіть під час робіт. Взуттям служили м'які туфлі, Каблук уперше з'явився наприкінці XVI ст. [11, с. 35].

Городянки й селянки не носили металевий каркас. Їхній одяг складався із сорочки, корсажу на шнурівці й широкої спідниці (кількох спідниць). Зачіску при високому комірі робили просту і гладку, розділяючи волосся на прямий проділ і укладаючи над чолом валиками. Їх могла прикрашати наколка, або високий *ток*. Жінки-простолюдинки носили очіпки або хустки (зверху на них одягали капелюхи). За звичаєм, городянки не повинні були виходити з дому, не закутавшись у покривало, що також було відлунням східних звичаїв. Пізніше покривало перетворилося в мереживну *мантилью*, колоритний елемент іспанського побуту. Накинутий на голову або на плечі, така вуаль спускалася майже до підлоги, закутуючи фігуру легкою тканиною.

Чоловічий іспанський костюм був стилізований під костюм лицаря – завойовника світу й жінок. Але тепер середньовічного лицаря змінив кавалер, середньовічний панцир із пластин замінила придворна сукня з атласу, оксамиту й парчі, проте найурочистіший костюм прикрашається декоративними пластинками.

У першій половині XVI ст. чоловічий іспанський костюм мав порівняно м'які і зручні форми. Він складався із сорочки (*каміси*), вузького короткого камзола з довгими неширокими рукавами (*хубона*), вузького жилета без рукавів, штанів панчіх-трико (*кальсес*), зшитих за формою ноги (це стало можливим у зв'язку з винаходом в'язальної машини) і понад трико надівали короткі, до середини стегна, штани у вигляді двох куль, набиті клоччям, – так звані *бричеси*. Камзол мав невеликі прорізи, з-під яких виднілася підкладка. Покрита прорізами поверхня тканини називалася «посіченою» (вона складалася як би з одних стрічок) [11, с. 36].

З другої половини XVI ст. змінювався фасон хубона. Лінія талії опускалися вниз, з'являлась опуклість внизу живота – *пане* («*гусяче черево*»). Отже, чоловічий одяг був стилізований під конус, основа якого пересунута на рівень стегон, до плечей конус звужувався, ноги в міцно пов'язаних панчохах, на які як би був надітий конус, справляли неприродне враження.

Верхнім одягом був короткий розкішний *ропон*, підбитий хутром, різноманітні плащі, короткі й довгі, іноді з відкладним коміром. Найбільш характерною формою плаща була напівкругла. Накинутий на плечі, такий плащ спадав красивими складками. Витончений короткий плащ – обов'язкова приналежність дворянина (ідальго).

Уже існував новий різновид камзола – *колет* – був короткою вузькою курткою, підбитою ватою і від верху до низу застебнутою на гудзики. Колет мав стоячий комір, а в талії – невеликі полиці. У колета були вузькі рукави, іноді подвійні: другий, декоративний рукав спадав від плеча. Над плечима пришивалися крильця або валики, що зорозово розширювали лінію грудей [11, с. 37]. Жорсткі

мереживні коміри, доповнюючи куртку, спочатку вузькі, а з другої половини XVI ст. ширші, також створені як би з металевих нашійних пластин, які захищали шию.

Взуттям служили м'які туфлі без каблуків, зшиті з кольорової шкіри або щільної тканини, часто з оксамиту. Воно було з дуже широкою шкарпеткою – так звана «ведмедяча лапа». З другої половини XVI ст. взуттям служили м'які туфлі із загостреними носами, але вже не відкриті, а що закривали усю ступню. Часто вони мали прорізи, з-під яких виднілася кольорова підкладка. Під час полювання надівали панчіхоподібні м'які чоботи вище за коліно, причому понад усе цінувалися білі чоботи з фестонами під коліном.

Зачіска була проста і строга: пасма волосся, що розчісували на прямий проділ, спускалися уздовж щік, а ззаду сколювалися в шиньон. У моді була коротка стрижка, а також борода і вуса. Головним убором служив берет із жорстким околишем. Із середини XVI ст. берет поступово замінили високим капелюхом із вузькими жорсткими полями, пишними навкруги тулії [13, с. 27]. Оскільки комір у жінок не давав волосся вільно падати на плечі, його піднімали зі скронь і потилиці, і з допомогою шпильок і дроту споруджували високу зачіску на тімені. Волосся красиво оздоблювали кольорами, обручами, коштовностями.

Костюм у Франції зазнавав впливу іспанського: ставав каркасним, діставав високий стоячий комір, яскраві кольори змінювала темна гама. Він складався із сорочки, верхніх штанів (*о-де-шосс*) і нижніх штанів-панчів (*ба-де-шосс*). У другій половині XVI ст. з'являлися трикотажні панчохи (до колін). На сорочку одягали *пурпуен* – різновид куртки (мав глибокий виріз, а також запозичену в лицарських обладунків знімну баску до колін, що нагадувала спідницю). Верхній одяг широкий і короткий – це *се* (без рукавів), *шамарр* (з рукавами), плащі та ін. Люди похилого віку носили довгий одяг [1, с. 134].

Друга половина XVI ст. – період релігійних воєн. Конфесійні відмінності виявлялися і в одязі. Гугеноти виступали проти розкоші в костюмі, їх одяг темних тонів, майже позбавлений прикрас. Це був час найбільш химерних форм чоловічого придворного костюма. Потураючи жіночним смакам короля Генріха III, придворні носили жіночий ток, сережку у вусі. О-де-шосс перетворювався у валик на стегнах, ба-де-шосс отримували форму жіночих нижніх штанів (*калесон*). Пурпуен набував форми низько висячого «черева» й рукава «окости». Провінціали, гугеноти, буржуа не поділяли цих пристрастей, і вони не отримали подальшого розвитку. Генріх IV відродив старі традиції костюма середини століття. У Франції неодноразово видавалися закони проти розкоші: так, простолюду заборонялося шити одяг із шовку, оксамиту й парчі, носити золото та дорогоцінні камені [1, с. 135].

Жіночий костюм, як і чоловічий, відчував італійський, а потім іспанський вплив. З 20-х років починається захоплення іспанським каркасом вертюгаль. Форма його у Франції була іншою – циліндричною (барабанною), і спідниці драпірувалися складками. Ліф складався з жорсткого каркасу, на який одягалася спідне – *котт* і верхнє – *роб* із розкритою спідницею (їх довжина досягала щиколотки). Квадратне декольте закривалося тонкою сорочкою, вставкою з комірцем-стійкою, або не прикривали. Починали носити віялоподібну фрезу з тонкого полотна або мережива, іноді розкриту спереду – «комір Медічі». За правління Генріха III форма сукні змінювалася: подовжується шнип, рукава набували форми окосту, роб отримував на грудях вертикальний розріз, що досягав талії (закривався вставкою). Верх вертюгалья розташовували похило й накривали зверху великою складчастою баскою, подібну фрезі [1, с. 136].

Зачіски були прості, волосся начісували на валик. Дворянки покривали їх *арселе* та *аттіфе* – головними уборами на серповидному (серцеподібному) каркасі, до якого прикріплювали вуаль. Могли одягти капелюх, берет або ток. Городянки й селянки традиційно носили очіпок, накидаючи на нього при виході на вулицю темний *шаперон*. Серед знаті й буржуазії були популярні різноманітні аксесуари:

маленькі підвісні дзеркальця, гаманці, рукавички, віяла, у тому числі складні віяла з мережива. Аристократки користувалися масками з чорного оксамиту або атласу для захисту від вітру, пилу, сонячних променів, а також від цікавих очей. Широко були поширені рукавички [6, с. 212].

Англійський костюм постійно відчував різноманітні іноземні впливи, найбільш сильним з яких був італійсько-французький у першій половині XVI ст. та іспанський – у другій. Чоловіки на сорочку одягали *дублет* і *джеркін* з *безісом*, тобто широкою баскою в складку – характерною деталлю англійського одягу. Святковим костюмом слугував *гаун* [13, с. 56].

Англійський одяг загалом був масивний, мав квадратний силует. Дотримуючись іспанської моди, вставляли жорсткі прокладки в джеркін і верхні штани, які набували кулястої форми (*транк-хоус*). У 80-х роках поширювалися «венеціанські» схожі на балон штани до колін – *брічз*. З'являлася фреза, причому в Англії вона набувала величезних розмірів і була кольоровою. «Череву» приймало карикатурний вигляд: у дублеті вже не можна було нагнутися [13, с. 57].

У жіночому одязі спочатку використовували шкіряний корсет, а пізніше – іспансько-французький каркас. Верхнє плаття – гаун робили з розкритою спідницею. Національна особливість сукні аристократок – потрійні рукава *енджел-слив* (складалися з власне рукава до ліктя, величезних воронкоподібних відігнутих манжет і других нижніх рукавів). Носили капелюхи, у тому числі ток, особливо популярний французький *аттіфе* («французький капелюх»). Національний головний убір англійок *гейбл* робився на каркасі, що нагадувало будиночок. Еклектизм різноманітних запозичень іспанських і французьких мод настільки був великий, що призводив до повної втрати стилю, плаття здавалося карикатурою на іспанській костюм (одночасно могло мати декольте, закриті вставкою, «комір Медічі» або хутрянний комір). Каркас спідниць англійських аристократок, так званий *фарзінгейл*, вкорочував і спотворював пропорції жіночої фігури, зорво опускаючи талію [13, с. 58-59].

Для німецького костюма характерні перевантаженість деталями, велика кількість обробки, дрібність форм. Загалом одяг відрізнявся провінціалізмом, втратою стильової єдності італійського або іспанського костюма. Найбільш яскраве явище того часу – костюм ландскнехта – відрізнявся надзвичайно строкатими, кричущими квітами, екстравагантними формами (дірки й розрізи на одязі). Вони винайшли химерні шаровари величезних розмірів, підтримувані візерунчастими стрічками – *плюдерхозе*.

Основні різновиди чоловічого одягу: сорочка, на яку надягали *вамс* (куртку) і зверху святковий одяг знаті – *шаубе*. Селянам і підмайстрам носити її було заборонено. Червона або фіолетова шаубе була атласною або оксамитовою, підбита дорогим хутром (у багатих городян, священнослужителів шилася з темного сукна). На голові носили плоскі берети, токи й капелюхи. З 30-х років замість довгого волосся воліли мати коротку стрижку, відпускали вуса та бороду [15, с. 146].

Жіноче плаття зберігало готичні форми, великий вплив на нього також мала франко-бургундська мода. Верхня частина через низькі й вузькі пройми як би пеленали жінку. На вузьких рукавах, перетягнутих «браслетами» з тканини, було багато розрізів і буфів. Верхнє плаття, яке не мало каркасу, часто мало шлейф і драпірувалося таким чином, щоби надати фігурі «готичну криву». Велике квадратне декольте закривалося сорочкою або спеціальною пелеринкою (*голлер*). Жінки, як і чоловіки, носили шаубе й берети. Типово німецький жіночий убір – громіздкий високий ковпак, надітий поверх насунутого на лоб очіпка (*хаархаубе*). З прикрас надавали перевагу золотим ланцюжкам. Для костюма селян і міських низів ще довго були характерні середньовічні риси.

Висновки. Епоха Відродження включала два стильових періоди: у XVI ст. панівним стає ренесансний стиль, що поступово витісняв франко-бургундський, у XVI ст. домінував маньєризм, що втілювався в іспанському костюмі. Для нього

характерним була закритість, манірність, зарозумілість аристократів. Ренесансний костюм відбивав нові гуманістичні ідеї. Він покликаний був не приховувати, а, навпаки, підкреслювати прекрасні пропорції та форми. Тіло тепер прийнято частково оголювати. Силует сукні був позбавлений жорсткого каркаса й тому мав м'які обриси, пишній верх рукавів, відкритий комір сорочки або куртки, декольте в жінок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Р.П. Энциклопедия моды. СПб.: Литера, 1997. 416 с.
2. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. М.: Наука, 1991. 240 с.
3. Васильев А.А. Этюды о моде и стиле. М.: Альпина нон-фикшн, 2008. 559 с.
4. Васильев А.А. Европейская мода. Три века. М.: Слово, 2006. 440 с.
5. Воярт Э. Дамская энциклопедия, или Письма о дамском туалете (Вольный перевод с французского). М., 1828. 467 с.
6. Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. 3-е изд. СПб.: Питер, 2004. 467 с.
7. Гофф ле Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 560 с.
8. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. М.: Искусство, 1989. 366 с.
9. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. М.: Искусство, 1990. 395 с.
10. Зиммель Г. Мода. Избранное. Т.2. М.: МАУП, 1996. 608 с.
11. Каминская Н.М. История костюма. М.: Легкая индустрия, 1977. 128 с.
12. Кантор К.М. Мода как стиль жизни. М.: Искусство, 1973. 245 с.
13. Келли Ф., Швабе Р. История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей / Пер. с англ. Т.Е. Любовской. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 216 с.
14. Киреева Е.В. История костюма. М.: Просвещение, 1976. 174 с.
15. Козьякова М.И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа от античности до XX века. М.: Весь мир, 2002. 360 с.
16. Комиссаржевский Ф.Ф. История костюма. Минск: Современный литератор, 2001. 496 с.
17. Мерцалова М.Н. Костюм разных времен и народов. Т. 2. М.: Академия моды, 1993. 432 с.
18. Плаксива Е.Б. История костюма. Стили и направления: Учебное пособие. 2-е изд. М.: Академия, 2004. 224 с.
19. Фукс Э. История нравов. Смоленск: Русич, 2010. 543 с.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ КАЗИМИРА III ВЕЛИКОГО

Марина Трубіна

(студентка групи ІІІІБІІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Середньовічна Польща завжди викликала цікавість у різних науковців. Централізація і зміцнення Польської державності за правління Казимира III Великого, як і раніше, привертає увагу істориків. Адже аналіз цього періоду дає пояснення як виникла могутня держава. Загалом внутрішня та зовнішня політика Казимира Великого завершила процеси об'єднання та централізації польських земель. Саме тоді був закладений фундамент міцної внутрішньої та могутньої у відносинах із сусідами станової монархії. Водночас, далеко ще не всі сторони цього періоду вивчені.

Метою статті є дослідження причин централізації і зміцнення Польської державності за правління Казимира III Великого.

Стан наукового опрацювання теми. Пропоновану тему досліджували українські та зарубіжні вчені. Було створено багато статей та монографій, присвячених темі централізації та зміцнення Польської державності за правління Казимира III Великого.

Класичне дослідження біографії короля відомого польського вченого Єжи Вирозумського «Kazimierz Wielki» [25] детально описує життя та діяльність Казимира III Великого. Автор намагається зафіксувати тему боротьби царя в галузі дипломатії, економіки та організації держави. Вирозумський представляє як його зовнішню, так і внутрішню політику, подружні невдачі, ставлення до університету та територіальну експансію. Монографія про останнього представника династії П'ястів на польському престолі повідомляє все, що стосується Казимира Великого.

Про зовнішню- та внутрішньополітичну діяльність Польщі періоду 1333–1370 років докладно описав Норман Дейвіс у своїй праці «Боже ігрище» [6]. Книжка видатного англійського історика, який завдяки енциклопедичності своїх знань і вмінь писати підніс історичні праці до рангу витонченої белетристики. Спираючись на джерела, вчений описує життєвий шлях короля та його реформи.

Перший в українській історіографії синтез історії Польщі, підготовлений вченими Львівського національного університету імені Івана Франка – Л.О. Зашкільняка та М.Г. Крикуна «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів» [9], зроблено на підставі уважного опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури, а також значного досвіду викладання цього предмету студентам історичного та філологічного факультетів. Автори прагнуть подати картину цивілізаційного поступу людської спільноти на терені сучасної Польської Республіки, який простежується від появи першої людини, через формування народу й нації, котрі дали назву сучасній Польщі, до наших днів. Основну увагу приділено суспільним проявам життя поляків – політичному розвитку, соціальним, економічним і культурним змінам, котрі визначали їхній стан у різні історичні епохи, а також взаєминам із сусідніми народами, передусім українцями.

Вагомими доробком для нашої теми послуговував курс лекцій з історії південних та західних слов'ян О.М. Марченка [20]. Вчений детально описує зовнішньополітичну діяльність Казимира III Великого та його реформаторську діяльність у середині країни спрямовану на централізацію та зміцнення Польського королівства.

Цілісне історичне бачення картини польських дипломатичних відносин та реформ всередині країни досліджуваного періоду нам дає праця Є. Ключовського «Історія Польщі до кінця XV століття» [17].

При написанні курсової роботи нами були використані праці польських дослідників: Oswald Balzer [4], Janusz Bieniak [5], Jan Dąbrowski [7], Józef Dobosz [8], Kazimierz Jasiński [13, 14], J.K. Kochanowski [16], Tomasz Tadeusz Nowakowski [21, 22], Paweł Jasienica [12] та ін. У цих працях докладно описано життєвий шлях та становлення особистості Казимира Великого.

Важливим доповненням до розуміння внутрішньої політики за період 1333–1370 років є статті О.І. Маложона [19] (розглядав статuti Казимира та їхню роль у законодавстві Великого князівства Литовського та Польського королівства), розвідки дореволюційного автора про поляків епохи Середньовіччя та Нового часу М.К. Любавського [18] та ін.

При написанні статті нами були використані праці дослідників, які побіжно торкалися проблем Польської державності XIV ст. й, зокрема, політичної діяльності Казимира III, висвітлювали дипломатичне, соціально-економічне та культурне становище королівства Польського упродовж досліджуваного періоду: польських дослідників Henryk Halkowski [10], Henryk Samsonowicz [23] та ін.

Джерельною базою роботи нам послуговував «Повний звід статутів Казимира Великого» в перекладі К.Є. Ліванцева [1], який належить до числа найцікавіших і найбільш докладних польських правових пам'яток, що став правовим виразом завершення процесу об'єднання розрізнених польських земель. Звід виник наприкінці XIII ст., коли тенденція централізації країни призвела в XIV ст. до створення єдиної Польської держави під владою короля Казимира III Великого, котрий правив із 1333 до 1370 р. До Казимира III польські суди керувалися в основному нормами звичаєвого права, які мали залежно від місцевих умов свої особливості в кожному удільному князівстві й до XIV ст. багато в чому вже застаріли.

Також ми використали хроніку Яна з Чарнкова [2], архідиякона гнезненського, підканцлера королівства польського (1333–1384). У хроніці описано смерть Владислава – короля польського, коронацію польського короля Казимира III Великого, як Казимир правив державою та народом і смерть Казимира. Оригінал хроніки не зберігся, текст дійшов до нас у списках XV ст. Уперше вона була видана в Лейпцигу в 1730 році як «Коротка краківська хроніка анонічного гнезненського архідиякона». Другий том «Monumenta Poloniae Historica» (1872) включав у себе вже четверте видання хроніки із зазначенням авторства Яна з Чарнкова. Перший переклад із латинської на польську мову виконаний Я. Зербілло і виданий у Варшаві в 1905 році.

Також нами використана хроніка польського католицького священника, історика та дипломата Яна Длугоша [3]. Це історія Польщі, доведена до 1480 року, в 12 книгах латинською мовою. У «Хроніці Длугоша» використані різні літописи Східної Європи, матеріали державних і церковних архівів, польські, чеські та угорські хроніки, руські та литовські літописи. Вона вважається вершиною польської середньовічної історіографії.

Виклад основного матеріалу. Єдиний польський король, якому судилося стати «Великим» – Казимир III. Він поєднав у собі військові успіхи свого попередника, дипломатичний талант та мудрість державного діяча. Він був юний та енергійний, і мав ціле життя попереду [6, с. 117–118].

Останній король із династії П'ястів на польському престолі Казимир III Великий народився 30 квітня за одним джерелом [16, с. 11] і 3 квітня за іншим [7, с. 22] 1310 року в сім'ї короля Польщі Владислава Локетка та дочки калишського князя Болеслава Благочестивого Ядвіги. Він був п'ятою дитиною із шести, наймолодшим сином [16, с. 11].

У Казимира були два старших брати – Стефан і Владислав, які померли відповідно в 1306 р. та 1312 р. і тому він у дворічному віці став єдиним спадкоємцем роду Локеток. У нього також було три сестри – Кунегунда, Ельжбета та Ядвіга [15, с. 17].

Казимир був вихований у Вавелі – історичний район міста Кракова, у якому розміщений королівський замок. У джерелах бракує інформації про його вихователів, але загальна думка полягає в тому, що це були: довірений дипломат В. Локетка Шпицімир Лелівіта [21, с. 83], видатний інтелектуал і юрист – Ярослав Богорія зі Скотників, і, можливо, францисканець [7, с. 14–50]. Коли престолонасліднику було 10 років, його сестра Ельжбета одружилася з угорським королем Каролом Робертом [4, с. 654–655]. З того часу Казимир став частим гостем при дворі в місті Буда, яке тоді був ядром політичного та культурного життя регіону.

У червні чи липні 1315 року, коли Казимиру виповнилося п'ять років, відбулися його заручини з дочкою Іоанна I Люксембурзького Бонною, яка народилася 20 травня [5, с. 49–53]. Цей шлюб мав розв'язати проблему претензії Люксембурга на польський престол. Але заручини розірвали.

Ймовірно, в 1321 р. [13, с. 164–212] чи 1322 р. за іншим джерелом 1320 р. [21, с. 73–176] Казимир був заручений з Анною, дочкою Фрідріха Прекрасного. Проєкт подружжя окреслився після 28 вересня 1322 р., тобто після поразки Фрідріха в битві при Мюльдорфі [13, с. 164–212]. Щоби закріпити новостворений союз із Литвою, 16 жовтня 1325 року, у віці 15 років, князь одружився на дочці великого князя Литовського Гедеміна Альдоні, яка до свого весілля – 30 квітня – охрестилася і прийняла ім'я Анна [26, с. 36].

У 1327 році [7, с. 14–50] або незабаром після одруження [26, с. 21] Казимир тяжко захворів. Хвороба майбутнього короля, мабуть, загрожувала його життю, оскільки королева вирішила довірити її покровителю династії Ангевінів – св. Людвіку, свято якого припадало на 19 серпня. Ця дата може свідчити про те, що в цей день почалося захворювання [7, с. 14–50]. Єдиним джерелом про цей період життя Казимира є частково знищена була папи Івана XXII, який був надісланий між 14 листопада та 13 грудня 1327 року [26, с. 14–50]. У документі папа висловлював свою радість через одужання молодого князя. Була відповіддю на лист польської королеви.

В останні роки свого життя Владислав Локеток почав знайомити свого молодого князя з правилами правління. У 1329 р. [22, с. 73–176] король відправив спадкоємця престолу до угорського двору для вирішення дипломатичних справ: щоб дістати військову підтримку [26, с. 23–140; 23, с. 62, 69] або зміцнити союз, спрямований проти тевтонсько-чеської коаліції [22, с. 73–176]. У першій дипломатичній місії Казимир досяг гарних результатів.

Владислав Локеток відійшов у небуття 2 березня (за найпоширенішою версією) в 1333 році. Перед смертю він наказав Казимиру повернути Куявію разом із Добжинським краєм та Гданським Помор'ям, які були завойовані тевтонськими лицарям [7, с. 14–50]. На з'їзді польського лицарства Казимир був проголошений новим правителем одногосно й був визначений термін коронації. 25 квітня 1333 року в місті Кракові архієпископ Гнезно Янислав коронував Казимира та його дружину [26, с. 37].

Казимир був одружений чотири рази. Першою його дружиною стала Альдона Ганна Гедемінівна (народилася приблизно 1310 р. – померла 26 травня 1339 р.) Вони одружилися в 1325 р. [9, с. 68]. За свідченнями літописця Яна із Чарнкова цей шлюб був укладений для користі та спокою королівства Польського за наказом батька Владислава Локетка [2]. У цьому шлюбі народилися дві дочки. Перша Ельжбета (народилася в 1326 р. – померла до 1363 р.). З 1343 року наступна дружина – Богуслава V Західнопоморська [8, с. 14]. Другу дівчинку назвали Кунегунда (народила в 1328 р. – померла в 1357 р.) – дружина Людовіка

Римського. Його перша дружина, Альдона з Литви, померла молодою 1339 р. [6, с. 122–123].

З Аделаїдою Гесько (народилася 1323/1324 – померла після 25 травня 1371 р.) він одружився в 1341 році. У шлюбі не було дітей. У 1354 р. Казимир розпочав у Римі зусилля щодо його скасування. Карл IV та Папа Римський намагалися примирити подружжя. Але їхні зусилля не принесли бажаного результату. Та й зусилля Казимира також були невдалими, оскільки вони збиралися в папському дворі протидіяти анджегавській та люксембурзькій дипломатії, зацікавленій у збереженні спадщини Угорщини в Польщі [8, с. 11–12, 203].

З третьою дружиною Христіною Рокіцаною (народилася до 1330 р. – померла після 1365 р.) Казимир уклав морганічний шлюб у 1356 р. На той момент польський король перебував у законному шлюбі з Аделаїдою Гесько, й у такий спосіб скоїв бігамію. Останньою, четвертою дружиною стала Ядвіга Чаганська (народилася між 1340 та 1350 р. – померла 27 березня 1390 р.) Одружилися короновані особи в 1365 році. Від цього шлюбу були три дочки:

- Анна (1366 року народження – померла в 1425 р.) – в 1380–1392 роках дружина графа Вільгельма фон Чіллі, в 1394–1425 роках дружина графа Ульріка фон Тека;

- Кунегунда (народилася 1367/1368 р. – померла 1369/1370 р.);

- Ядвіга (народилася 1369/1370 р. – померла після 1382 р.).

Крім того, після смерті Альдони Ганни Казимир планував одружитися на Малгожаті, дочці Яна Люксембурзького. Але шлюб не був укладений через смерть нареченого [11].

Казимир Великий мав двох-трьох незаконнонароджених синів від коханок [13, с. 164–212]. Освальд Бальцер вважав, що матір'ю цих дітей була Кудка [4, с. 660–661, 696–713], але його погляд був оскаржений Стославом Шагуною [24, с. 768–777, 897].

Янко з Чарнкува в літописі двічі згадує синів Казимира (в контексті опису волевиявлення правителя): «Він писав своїм природним синам: Ніємьєрі – Богучіце, Кутув, Пержніца, Другнія та інші села [26, с. 217], Пашек – Слодзень, Ніклан, Мікзда, Ян – замок Медзигоже та штаб-квартира в Завіхості, Соботі та багатьох інших» [2, с. 4.].

Якщо вірити Яну Длугошу, ще одна жінка Естерка зіграла дуже важливу роль у житті Казимира. Автор зазначив у 1356 році: «Король Казимир ... у ній [тобто, його попередня коханка Рокікзана] знову взяв єврейку-красуню на ім'я Естер за наложницю, з якою він породив двох синів: Ніємеру та Пелку [3, с. 2]. Один із королівських синів, що був народжений єврейкою, Пелка, занадто рано пішов зі світу, звичайна смерть; другий, Ніємець, який служив Казимиру після смерті Владислава, литовського князя, а потім польського короля, у суперечці, розпочатій у Копшивниці між городянами, він був убитий. І також було ганебним кроком, що дочок, народжених від єврейської жінки Естер, було дозволено, як кажуть люди, повернути до єврейської віри» [10, с. 22].

Естер, нібито, була відомою єврейкою, з якою в короля було кілька дочок. Можемо припустити, що саме їй євреї в Польщі зобов'язані лояльній політиці з боку уряду. Однак достовірно невідомо, чи симпатична Естерка була історичною особою чи лише легендою.

За все своє життя Казимир мав лише одну проблему. Він був могутнім королем, якого називали «батьком народу». Він тішився славою та прихильністю народу. Але не виконав головний обов'язок правителя – не мав офіційного спадкоємця. Дивлячись на його особисте життя, це було дивно. Маючи чотири дружини, одна з яких не офіційна та бігамна, щонайменше дві постійні коханки, доньок та трьох синів, це було незвично. Головна проблема була через те, що сини були народжені від жінки, яка юридично перебувала в шлюбі з іншим чоловіком. Таким чином, король Казимир не міг бути офіційним батьком своїх дітей.

Зважаючи на це, кандидатами на престол були небіж Казимира король Угорщини Людовік та його онук князь Кажко зі Слупська. Також потрібно відмітити князя Владислава Білого з Гневкува, який був пострижений у ченці та князя Мазовії Земовіта III. Вони мали більші права на престол із династичної позиції, адже й Людовік, і Кажко мали претензії успадкувати трон за жіночою лінією.

Усе своє життя король Польщі непокоївся через чвари за престолонаслідування. Тому в Будді в 1355 р. підписав договір про те, що його наступником на троні стане король Угорщини Людовік чи його брат Ян. Проте, Казимир змінив своє рішення та відписав у заповіті Серадзьке, Ленчицьке, Куявське й Добжинське князівства Кажкові. Норман Девіс у своїй праці «Боже Ігрище» припускав, що король мав за мету зміцнити позицію Кажка, якщо відбудеться суперечка з королем Угорщини.

Король так і не вирішив питання щодо кандидатури наступника престолу у зв'язку із несподіваною смертю. У вересні 1370 р. Казимир залишився у своєму замку Пшедборз, в околицях якого він організував велике полювання на оленів. 9 вересня, на другий день полювання, за словами Янка із Чарковівка, що ганяв оленів, коли під нього впав кінь, він впав і дістав значне поранення на лівій гомілці [2, с. 5]. Перелом, напевно, був ускладненим, оскільки в пацієнта була висока температура, яка упродовж багатьох днів не згасала, незважаючи на зусилля лікарів. Наприкінці жовтня Казимира привезли до Краківського замку, але лихоманка не вщухала. 3 листопада король продикував свою волю й через два дні помер [26, с. 217.]

Похорон короля був дуже пишний, відповідав статусу та заслугам Казимира. Відразу після звістки про смерть Казимира Великого до Польщі приїхав Людовік Анжуйський з Угорщини, для підготовки до вступу на престол та щоби провести в останню дорогу покійного короля.

За свідченнями Яна із Чарнкова похорон проходив дуже розкішно: «Очолоувала похоронну процесію з чотирьох возів, у які були запряжені чотири гарних коней. Усі були увібрані в чорне сукно. Після них їхали сорок лицарів у повному бойовому обладунку на бойових конях, накритих яскраво-червоними помпонами. Дванадцять із них везли корогви й геральдичні щити одинадцяти князівств і королівства. За ними їхав лицар у подібні покійного короля, одягнений у його золоті королівські шати й сидячи верхи на вбраному в пурпур румакові, що високо піднімав ноги. Йшло шість пар свічконосів із запаленими свічками... Потім ішло все духівництво міста та околиць, і біле, і чорне, співаючи молитву за упокій душі, далі несли ноші з парчею та іншими дорогими тканинами, що їх мали розподіляти між церквами й монастирями. Позаду йшов король Людовік з архієпископом, єпископами, князями й високими достойниками, а також численний гурт шляхтичів і шляхтянок. Поміж ними йшло понад чотири сотні одягнених у жалобу придворних, що плакали... Крім того, двом довіреним людям доручили нести срібні чаші з грошима, куди дехто докладав і свої пожертви, натомість кожен мав право взяти звідти стільки грошей, скільки захоче. Коли чаші порожніли, служники, що йшли поряд і несли мішки з грошима, наповнювали їх знову... З такою великою урочистістю процесія дійшла до кафедрального собору, де превелебний отець, краківський єпископ Флоріан, відправив панахиду... Як і врешті церков, високий вівтар був прикрашений розкішною пурпурною тканиною і двома широкими смугами парчі різних кольорів. Один за одним урядовці покійного короля приносили символи своїх посад і складали їх перед вівтарем. Отож, коморник і підскарбій поклали свої срібні тарілки, шати й перев'язі. Королівський столярник і підстолій поклали чотири великі срібні тарелі, чашники поставили срібні глечики й келихи. Потім маршалок вивів наперед улюбленого королівського коня, тоді як стайничий привів лицаря в подібні покійного короля, лицар і далі сидів верхи... Згідно зі звичаєм, після трьох презентацій королівську корогву розірвали

на клапті. Тієї миті в соборі залунав несамовитий крик, старі й малі, прості люди й високі достойники зняли такий плач, що їх годі було заспокоїти. І не дивно! Смерть миролюбного короля налякала їх, що мирові, до якого вони звикли за його життя, тепер настане кінець» [2, 4 розділ].

У 1869 році в соборі Вавель було відкрито царське поховання. Комісія, яка працювала з останками короля, повідомила, що в нього зламана ліва нога. Це підтвердило розповідь літописця Яна із Чарнкова про обставини смерті царя [13, с. 363]. 8 липня 1869 року у Вавелі відбулося перепоховання решток короля Казимира III Великого.

Псевдонім «Magnus» (з латинської означає «великий, дужий, величезний, суттєвий») не з'являється в джерелах, сучасних Казимиру. Ян Длугош, який жив у 15 столітті, ще не знав його. Прізвисько вперше було зафіксовано в 1496 році в Коронному записі, книга 17, сторінка 144. Однак воно могло бути використане там, щоб означати «старий, у літах». Безумовно, значення «Великий» було використано в Статутах Ласького 1505 чи 1506 рр. [13, с. 164].

Джерела також не згодні з порядковим номером короля. Він позначається як:

- Казимир I, тому що він був першим королем із таким ім'ям – саме так він був нумерований на монетах, карбованих ним самим [11],
- Казимир II – як наступник після реставратора Казимира, що правив по всій країні,
- Казимир III, зважаючи на Казимира Праведного, що панував у Кракові. Остання варіант здобув найбільшого визнання в історіографії [4, с. 660–661].

Висновки. Зважаючи на вище сказане, можемо підсумувати, що Казимир III Великий має насичену біографію. Ще у дворічному віці він став престолонаступником Польщі. Тому був добре підготовлений для правління країною – мав гарну, як на той час, освіту та виховання, що зіграло позитивну роль у централізації і зміцненні Польської державності за його правління. Особисте життя також було підпорядковано державному обов'язку. Завдяки шлюбом він шукав союзників, що зміцнювало Польщу на зовнішньополітичній арені. Але головного, що він хотів від відносин спадкоємця, якого так і не дочекався.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полный свод статутів Казимира Великого / Сост. К.Е. Ливанцев. URL:http://www.monsalvat.globalfolio.net/rus/dominator/kazimir_great/ivancev_kazimir/index.php (дата звернення 15.04.2020).
2. Хроника Яна из Чарнкова, архидьякона гнезненского, подканцлера королевства польского (1370-1384) URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Johannis_Czarnkow/text.htm (дата звернення 11.03.2020).
3. Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie. URL: <https://polona.pl/item/joannis-dlugossii-senioris-canonici-cracoviensis-opera-omnia-jana-dlugosza-kanonika,MTk5OTE3/84/#info:metadata> (дата звернення 16.04.2020).
4. Balzer Oswald: Genealogia Piastów. Kraków: Avalon, 2005. 728 s.
5. Bieniak Janusz: Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320–1321 (inowrocławsko-brzeskiego). Toruń: Toruniu, 1992. S. 49-59.
6. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 1017–1023.
7. Dąbrowski Jan: Kazimierz Wielki: Twórca Korony Królestwa Polskiego. Kraków: UNIVERSITAS, 2007. 137 s.
8. Dobosz Józef. Jacek Jaskulski i inni «Słownik Władców Polski» Wydawnictwo Poznańskie 1997. 494 s.
9. Зашкільняк Л.О, Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський нац.-ний ун-т імені Івана Франка, 2002. 752 с.

10. Halkowski Henryk: *Żydowski Kraków: Legendy i ludzie*. Kraków: Wydawnictwo Austeria, 2009. 354 s.
11. Historia Kazimierza. URL: [Historia Pieniądza 1337-1370 Grosz krakowski i kwartnik Kazimierza Wielkiego](http://HistoriaPieniadza1337-1370GroszkrakowskiikwartnikKazimierzaWielkiego), www.historiapieniadza.pl [dostęp 2017-11-24].
12. Jasienica Paweł. *Polska Piastów*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2007. 322 s.
13. Jasiński Kazimierz. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2001. 263 s.
14. Jasiński Kazimierz. *Rodowód Piastów śląskich: Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy, oleśnicy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2007. 278 s.
15. Kaczmarczyk Zdzisław *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1964. 211 s.
16. Kochanowski Jan Karol. *Kazimierz Wielki: zarys żywota i panowania* / J. K. Kochanowski. Warszawa: Bronisław Natanson, 1899. 142 s.
17. Ключовський Є. *Історія Польщі до кінця XV століття* / переклад Н. Яковенко. Сандомир, 2005. 237 с.
18. Любавский М.К. *История западных славян (Прибалтийских, чехов и поляков)*. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1918. 482 с.
19. Маложон О.І. Статути Казимира та їх роль у законодавстві Великого князівства Литовського та Польського королівства // *Вісник Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв*. 2008. № 4. С. 94–99.
20. Марченко О.М. *Історія слов'янських народів. Частина друга. Історія південних і західних слов'ян від епохи середньовіччя до кінця XVIII ст.* – Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Навчальний посібник. Кіровоград, 2014. С.80–138.
21. Nowakowski Tomasz Tadeusz: *Kazimierz Wielki a Bydgoszcz*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. 456 s.
22. Nowakowski Tomasz Tadeusz: *Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288-1306*. Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej , 1992. 160 s.
23. Samsonowicz Henryk: *Historia Polski do roku 1795*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1976. 398 s.
24. Szczur Stanisław. *Historia Polski: Średniowiecze*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2002. 976 s.
25. Wyrozumski Jerzy. *Kazimierz Wielki* Wydanie III poprawione i uzupełnione Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 2004. 290 s.
26. Wyrozumski Jerzy. *Kazimierz Wielki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. 276 s.

КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РОСІЇ НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

Уляна Любченко

(студентка групи ІІІ7БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Сучасна гуманітаристика трактує повсякденність як культурну цінність особливого роду, що робить вплив на всі сфери людського існування. Ця тема часто домінує у філософських трактатах і наукових дослідженнях, автори яких звертаються до певних аспектів життя, історії, культури та політики; при цьому оцінювання в повсякденному житті може бути різною. Ця категорія виступає як один із найбільш глибоких і когнітивно багатих феноменів, що сприяють відкриттю в соціокультурному просторі нових розумінь і значень. Актуальність теми зумовлена використанням історичного досвіду розвитку культурно-побутових перетворень Російської імперії, аналізу зовнішніх і внутрішніх чинників, що забезпечили подолання, нехай і не в повній мірі, відставання від європейських держав у петровський час.

Метою статті є спроба дослідити певні аспекти реформ у сфері побуту та культури за царювання Петра I, як необхідної передумови становлення Російської імперії.

Стан наукового опрацювання теми. Сукупність досліджень різних авторів в області історії, присвячених історичній епосі Петра I щодо культурно-побутових нововведень у Росії, світських методів культурної трансформації країни під час царювання Петра I є широкою та різноманітною. Російський учений М.В. Ломоносов у своїй праці «Похвальное слово Петру Великому» дає оцінку перетворенням у російській національній культурі. Дослідник називає Петра «людиною Богу подібною», а також «великим просвітителем Росії», «щоби всякого роду знання поширити на батьківщині, і митців у високих науках, також художників і ремісників розмножити» [11, с. 585].

Починаючи з XIX ст. з'являються роботи, у яких подається вже опис повсякденного і придворного життя, звичаїв, обрядів дому Романових, столичного і провінційного дворянства. Серед таких праць можна назвати доробки М. Богословського [2], С. Шубинського [18] та ін.

Важливе значення в дослідженні питань культури та побутових нововведень мали роботи С.М. Соловйова і П.М. Мілюкова. Соловйов С.М. підкреслював, що «Росії потрібно було стати багатою країною, а цього можливо було досягти лише з допомогою зближення із Західною Європою», особливо в сфері розвитку науки [16, с. 356]. Ці погляди частково відбилися в роботах П.М. Мілюкова, який зазначав, що «основним чинником перетворень була Північна війна»; лише під тиском військових потреб, на його думку, проводилися адміністративні реформи, реформи освіти [13, с. 42].

У сучасній історіографії стало можливим розглядати повсякденний побут і звичаї дворянства через призму створених ним культурних норм і традицій. Піонером цього культурного підходу був Ю.М. Лотман [12].

Про повсякденне життя царських осіб у XVIII ст. нам дають розвідки сучасних російських дослідників: Л.В. Вискочкова [5], Н.Е. Волкова [6] та ін. Наприклад, книга В. Наумова «Повседневная жизнь Петра Великого и его сподвижников» розповідає про те, як працювали, мандрували, воювали, веселилися на асамблеях і засіданнях «Всеппянейшого собора», гуляли на весіллях та хоронили учасників ближнє оточення Петра I, де вони мешкали, якими іграми й розвагами себе задовольняли [15].

Про повсякденність столичного, придворного і провінційного дворянства у XVIII ст. нам дають уявлення доробок російських авторів В.Г. Анішкіна та Л.В. Шманєва [1].

Виклад основного матеріалу. На рубежі XVII–XVIII ст., володіючи величезною територією (від Східноєвропейської рівнини до просторів Сибіру), маючи вражаючий запас природних багатств, Росія, проте, серйозно відставала від провідних європейських держав. Це відставання проявилось й у нерозвиненості економіки (про що свідчило незначна кількість мануфактур, де використовувалася, в основному, праця кріпаків), і в недостатності пошуку й видобутку корисних копалин (що призводило до необхідності імпорту виробів із них), і в слабкому розвитку міжнародної торгівлі, зважаючи на неможливість виходу до Балтійського й Чорного морів, і в частих військових невдачах Росії в другій половині XVII ст. (через відсутність регулярної армії і флоту), і в низькому рівні науки та освіти.

Проте вже в другій половині XVII ст. в Росії з'являються передумови перетворення, які підготували найважливіші реформи. Насамперед це: об'єктивна потреба в розвитку промисловості й зовнішньої торгівлі, науки та освіти, а також прагнення не тільки захистити свої землі від посягань Швеції, Речі Посполитої, Туреччини, а й утвердитися в ранзі сильної європейської держави.

Реалізація цих ідей пов'язано з реформаторською діяльністю Петра I (1672–1725 рр.). Петро народився 30 травня 1672 року від другого шлюбу царя Олексія Михайловича (з Наталією Нарішкіною). Майже все його дитинство протікало в період складної династичної боротьби за владу між кланами Милославських (з роду яких була перша дружина царя Олексія Михайловича) і Нарішкініми. Особливо вона загострилася після смерті батька (в 1676 р.) і після недовгого правління брата Федора Олексійовича (помер у 1682 р., будучи бездітним).

У Петровську епоху ці проблеми набули більш гострого характеру, оскільки європейські цінності стають провідними, а традиційні оголошуються застарілими та непридатними.

Насамперед, новаторство Петра I проявилось в організації музейної та бібліотечної справ. З 1714 р. Петро починає збирати бібліотеку, яку цілком можна вважати родоначальницею бібліотеки Академії наук. Її фонди склалися з медичних книг Аптекарського приказу, історичних, богословських, наукових книг, привезених Шумахером з-за кордону [14, с. 198]. З 1718 р. бібліотека значно збільшилася завдяки приватним колекціям: бібліотеки царевича Олексія, книг лейб-медика Апраксина та ін. Спочатку бібліотека розміщувалася в службових приміщеннях Літнього саду, а з 1718 р. вона стає доступною для громадського користування, і їй відводиться спеціальне приміщення в палатах Кікіна в Смольному двору.

У 1720 р. анонімний дипломат у складі польського посольства в такий спосіб висловив свої враження про бібліотеку: *«У ній є книги, віком у півтори тисячі років, як вираховували отці єзуїти. Найбільше грецьких, є також багато книг, надрукованих слов'янською мовою. Інші праці належать до військового мистецтва й містять визначення нових способів, як атакувати міста, замки та інші фортеці. Багато таких [книг] його величність цар наказав надрукувати для молоді. Крім того, тут є старі німецькі Біблії й багато книг латинських, німецьких, французьких і російських ...»* [17, с. 34]. Поступово в Петербурзі формуються приватні бібліотеки – Я. В. Брюса, П.П. Шафірова, А.Д. Меншикова, А.А. Матвєєва, Ф. Прокоповича.

Першим музеєм у Росії стала Кунсткамера. Ще в першу свою подорож за кордон Петро накупив масу різних раритетів і курйозних чудасій, починаючи від заспиртованих виродків, морських раковин і закінчуючи дуже слушними колекціями з природознавства. У другу подорож в 1716 р. Петро купує колекції та зібрання, які мають природно-наукове значення. 13 лютого 1718 р. був виданий іменний указ про принесення народжених виродків, також знайдених незвичайних

речей у всіх містах до губернаторів і комендантів для створення Кунсткамери, як було названо збори рідкостей зі сфери «раритетів, монстрів і курйозіте», Петро вдався до ретельності своїх підданих. Але, не дивлячись на його навіювання про те, що виродки з'являються «від пошкодження внутрішнього, так само від страху й думки матерняго під час тягаря, як того багато є приклади», люди традиційного складу не поспішали надсилати ці незвичайні «експонати», оскільки для них такі люди вважалися сатанинським породженням.

З огляду на психологію людей, Петро в указі пропонував великі гроші: за живого людського виродка 100 рублів, за мертвого 10 рублів, за живого виродка з тварин 15 рублів, мертві були 5 рублів. Точно в такому ж розмірі покладался і штраф за приховування, причому гроші йшли на користь донощика. Для Кунсткамери Петро виділив тимчасове приміщення, і вона відкрилася для відвідувачів. Зберігся переказ, що для залучення відвідувачів пропонувалося частування вином, а й ця приманка мало кого могла заманити.

У Петровську епоху було покладено початок і іншим музеям.

У 1702 р. Петро видає указ про збір та зберігання артилерійських гармат та іншої зброї, у тому числі трофейних гармат і прапорів у цейхаузі Петропавлівської фортеці. Це зібрання стало родоначальником сучасного Військово-історичного музею артилерії. Тоді ж, за наказом Петра, стали збирати колекції, які згодом поклали початок Військово-морського музею. У палацовому спорудженні Монплезир, що перебував у Нижньому парку Петродворца, імператор засновує й першу в Росії картинну галерею. До неї увійшли картини західноєвропейських художників XVII – початку XVIII ст., які Петро придбав під час закордонної подорожі. Особливо цар любив морські пейзажі Адама Сило, у яких бездоганно точно зображувалася оснащення вітрильних кораблів [10, с. 49].

Петро I постійно шукав нові форми й методи перетворюючого впливу на суспільство, які відображали б його великі діяння «на користь держави» і служили підтримкою його реформ. Провідну роль у такій пропаганді грали вікторіальні свята, присвячені перемогам російської армії в Північній війні. Створюючи грандіозні видовища, Петро ставив перед собою мету придбання собі честі й користі від народу.

Вікторіальні свята містили в собі певні агітаційні ідеї, виражені в алегоричній формі й насичені європейською символікою. Петро враховував ту обставину, що російські люди звикли мати справу тільки з біблійними символами й паралелями й нові алегорії та символи будуть незрозумілі їм. Тому ще з перших років існування друкарні велів перевести на російську мову й надрукувати низку ікононічного курсу, забезпеченого малюнками.

Так, наприклад, префект Слов'яно-греко-латинської академії Йосип Туробойський так звертався до православного читача, описуючи символіку тріумфальних воріт із нагоди взяття Нарви: *«Не від божественних писань, але від мирських історій, які не святими іконами, але і від істориків відданими або від сміхотворців вигаданими особами та подобляє від звірів, гадів, птахів, дров та інших»* [9, с. 39].

Місцем дії свят були Петербург і Москва. Уже в 1696 р. в урочистостях із нагоди перемог російських військ під Азовом намітилися основні елементи та частини майбутніх свят. За розпорядженням Петра майстер «Іван Салтанов із товаришами» побудував небачені ворота: величезні різьблені статуї Геркулеса й Марса підтримували їх зведення, всюди були дивовижні для народу емблеми та алегорії, наочні картини, про які відомо зі слів Желебужського: *«На кам'яному мосту Всесвятському, на вежі зроблена картина Азовського взяття, і їх пашам персуни написані мальовничим листом, також на полотні левкашено мальовничим же листом, якщо було під Азовом, перед фортецею по обидві сторони»* [9, с. 45].

Цікавий опис тріумфальних воріт, споруджених на честь перемоги в Полтавській битві, дає П.М. Крекшин: *«пребагато оздобленні, і розписані різними*

емблемами, між якими зображений орел (герб Російський), який налітає на слона (шведські фрегати)» [9, с. 51].

Феєрверки своїми ефектами та грандіозністю вражали не тільки російських людей, а й іноземців. П.М. Крекшин також описує феєрверк, який відбувся 1 січня 1704 р. з нагоди взяття Нотебурга.

Театр феєрверку займав простір шириною і глибиною в 100 аршин і перебував на узвишші зі спуском у шість ступенів. Вистава розпочалася з того, що було запалено «державного орла», що розташовувався в центрі й символізував Росію. У «крилах своїх» і «єдиній пазурі» орел тримав зображення Білого, Каспійського й Азовського морів. Орел горів більше півгодини «різними вогнями». За цей час до нього наблизилася тура-візок, вони перебували там Нептуном, який четверте море (зображення Балтійського моря) «великому орлу в пазурі дає». Слідом за орлом «горіли різним і дивовижним вогнем» два великих щита з написами, що пояснюють глядачам, що завойовані землі споконвічно російські [9, с. 52].

Маскаради були прекрасним видовищем Петровської епохи. В «Описі маскараду, що відбувся в Санкт-Петербурзі в 1723 р.» дається уявлення про незвичайне різноманіття костюмів і масок. Піддані Петра постали в сукнях заморських міністрів – німецьких, венеціанських, китайських, індійських, угорських, японських. Елементи маскараду – обхід Піраміди на Троїцькій площі, огляд судам, прогулянки на судах – є типовими для такого роду розваг.

Вікторіальні свята носили масовий характер із тим лише застереженням, що простий люд Петербурга й Москви був стороннім спостерігачем, а не безпосереднім учасником: йому давали змогу бути на вікторіальних урочистостях, в алегорій яких він нічого не міг зрозуміти, споглядати усілякі маскарадні ходи, символіка яких була йому недоступна. Для Петра головним об'єктом виховання було дворянство, і він прагнув перевести їх мислення в європейську міфологічну систему [8, с. 120].

Для простого народу в дні вікторіальних урочистостей на Троїцькій площі виставляли відра вина й горілки, цілі смажені туші свинини. Як зазначає Ф. Берхгольц, «люди, які юрмилися на площі, кидалися на царське частування, дармове частування обходилося дуже дорого: у тисняві багато позбавлялися одягу, а інші платилися важкими каліцтвами, навіть життям. Майстри, робітники, селяни розбивалися на дві стінки і як у старину вступали в кулачний бій» [8, с. 122]. Ф. Берхгольц робить цікаве зауваження, що поліція не перешкоджала облаштуванню цих побоїщ.

У 1702 р. Петро розпорядився спорудити в центрі Москви на Красній площі «Комедіальну оселю» – перший публічний театр, на вистави якого могли приходити всі охочі. Витоки російського театру сягають своїм корінням у народну творчість: це, насамперед, язичницькі обряди, з допомогою яких люди сподівалися забезпечити своєчасне настання весни, удачу на полюванні та ін.

Такі дослідники, як А.М. Робінсон і В.В. Бичков вважають, що історично такий театр міг з'явитися в Росії як державний придворний театр, який покликаний був підготувати ґрунт для утвердження ідеології російського абсолютизму. Театр проіснував з 1672 до 1674 р. і такі постановки, як «Артак-серксово дійство», «Олоферново дійство», «Жалісна комедія про Адама і Єву», «Темір-Аксакове дійство», «Комедія про Бахуса з Венус», безпосередньо пов'язані з тим, що формуються абсолютизмом під західноєвропейським впливом. Велика частина п'єс, зіграних на придворній сцені, була написана на біблійні сюжети, проте театр розв'язував завдання сучасного прочитання Біблії [5, с. 225].

І. Грегорі, очевидно, враховував схожість подій комедій із тим, що відбувалося в цей час при російському дворі: у верхах держави йшла боротьба боярських угруповань, що по-різному ставилися до посилення централізованої

влади, до зростаючих зв'язків із Заходом, до нововведень, що поступово проникали в усі сфери російського життя [15, с.61].

«Реформа веселощів», що проводилася Петром I, була задумана після його закордонних подорожей 1697–1698 рр. У зв'язку з цим реформа насамперед зачіпала верхи суспільства, оскільки саме вони сприймали культурні нововведення в тій мірі, яка сформувала в них особливі переваги та смаки. До того ж у їхньому середовищі були зосереджені всі контакти з іноземцями в сфері політики, економіки та культури. Як правило, гості з Європи взаємодіяли тільки з дворянами, купцями та вченими, що володіли іноземними мовами. Проводячи цю реформу, Петро намагався прищепити смак до світського життя в російського дворянства, культурно збагатити його, сподівався зміцнити відносини із західними країнами. Він запрошував іноземних гостей і послів та влаштовував їм розважальні заходи, демонструючи спільність культурних інтересів і запитів [7, с. 49].

Наприкінці 1718 р. верхи петербурзького суспільства були оповіщені про введення асамблей. Петро побував у французьких вітальнях, у яких збиралися й вели бесіди видатні діячі науки, мистецтва та політики, й у нього визрів план організації асамблей у Росії. Вводячи асамблеї, Петро I переслідував дві головні мети: залучення російських жінок до суспільного життя і привчання вищого стану до форм проведення часу, поширених у західних країнах. При організації нової форми спілкування та розваг імператор використав не тільки практичні, але й теоретичні досягнення Західної Європи. Як зазначає А.М. Панченко, для людей XVII-XVIII ст. однією з найавторитетніших була енциклопедія Генріха Альштеда [4, с. 149].

За Г. Альштедом, знання діляться на науки та мистецтва, де останні поділялися на вільні та механічні. До механічних мистецтв, згідно з енциклопедією, і належить мистецтво розваги, де можна все розрахувати, виміряти та підпорядкувати правилам. Цей принцип механічних мистецтв і поклав в основу асамблей Петро I.

Асамблеї пильно опікала петербурзька поліція. Подання про монарших правила дає розпорядження петербурзького обер-поліцеймейстера Девієра «Про порядок зборів у приватних будинках, і про осіб, які в них брати участь можуть». У цьому розпорядженні визначено, які чини можуть бути допущені на асамблеї, подано перелік правил і розпорядок, якому мають слідувати всі присутні. За кілька годин до з'їзду гостей поліцеймейстер приїжджав у будинок, призначений для асамблеї, й оглядав кімнати, виділені для приймання. Писарі, яких із собою привозив поліцеймейстер, записували прізвища тих, хто приїжджав. Присутність осіб, зазначених у списку, було обов'язковим, і тільки одна хвороба вибачалася відсутнім. Звичайно сам Петро призначав, у чиєму будинку має бути асамблея, а потім подальше їхнє призначення залежало: у Петербурзі від обер-поліцеймейстера, у Москві – від коменданта. Перш ніж гості розходилися з одної асамблеї, їм оголошувалося, де буде наступна.

Танці займали перше місце серед розваг на асамблеї. Починалися вони, як правило, польським, за яким слідував менует, а далі сам Петро I оголошував придуманий ним самим «гросфатер». У ньому брало участь багато пар, і керував ними «маршал», обраний «царицею» асамблей. Під звуки сумної мелодії пари повільно рухалися один за одним. За помахом «маршальського» жезла, оркестр переходив на веселу музику, і дами залишали своїх кавалерів і вибирали собі нових із числа тих, хто сидів у залі. Покинуті ж кавалери ловили із криком і вереском дам, які тікали. Коли «маршал» знову змахував жезлом, то починалася колишня сумна мелодія, і пари шикувалися в ряд. Кавалери, які залишалися без дам, штрафувалися кубком «великого» або «малого орла». Петро сам дуже добре танцював і часто приймався за навчання своїх підданих. Ф. Берхгольц у своєму «Щоденнику» малює його зразковим учителем: «Він робив на на чолі шеренги

кавалерів, і ті мають у точності повторювати його рухи. Це трохи нагадувало плац-парад, але подібна схожість могла тільки подобатися государю» [3, с. 62].

Петро I вивів жінку з терема «у світ», забуваючи, що вона не може відразу ж, в один момент, розлучитися з домостроївськими укладом життя. С. Н. Шубинський зазначає, що російські боярині та бояришні були смішні й незграбні, «затягнуті в міцні корсети, з величезними фіжмами, у черевиках на високих підборах, з пишно розчесаними зачісками, з довгими шлейфами, вони не вміли не тільки легко і граціозно крутитися в танцях, але навіть не знали, як їм стати й сісти» [18, с. 17].

Ще складніше було з невимушеним і вільним спілкуванням із чоловіками. Ф. Берхгольц зауважує в цьому зв'язку, що пані розмовляли з ними тільки під час танців, а решту часу сиділи окремо й «лупали один на одного очі» [10, с. 50].

Європейська основа позначалася здебільшого зовнішнім чином, а московська старовина (в негативному її прояві) частенько вибивалася із зовнішнього лиску й давала про себе знати діями та витівками грубими, нестриманими. Усі наслідували манери Петра, якому не вистачало необхідних якостей, потрібних для розігрування взятої ним на себе роллю: йому самому слід було б бути більш світською людиною, його манери й жарти не відрізнялися особливою ввічливістю. Так, взявшись розпоряджатися танцями, він іноді пускався у важкі, незграбні жарти: ставив до лав танцюючих наймолодших жінок, давши їм у партнери старезних чоловіків, і сам ставав у першій парі. Усі танцюючі кавалери зобов'язані були повторювати рухи за государем. Ф. Берхгольц описував, що Петро I виробляв такі «Капріолі», які склали честь кращим європейським балетмейстерам того часу, тоді як набрані ним старі танцюристи насилу рухали ноги. Люди похилого віку плуталися, задихалися, у деяких крутилися голови, дехто не витримував і падав на підлогу. Розсерджений Петро наказував припинити музику й оголошував, що «якщо хто тепер зіб'ється, той вип.'є великий штрафний кубок» [10, с. 66].

Іноземців на асамблеях оточували пошаною в присутності государя, але варто було йому відвернутися, з них зривали перуки. Найбільш грубі жарти були в ході й нікого не бентежили.

Асамблея виконувала роль школи, у якій дворяни навчалися європейській культурі. За спостереженнями Ю.М. Лотмана, для російського дворянина Петровської епохи бути європейцем – це значить відрізнятись від селянського життя, що виражалось в одязі, зачісці, манерах. І це можна зробити через навчання європейської культури. Петро розумів, що навчити своїх підданих нової культури з допомогою одних тільки загроз і указів неможливо, тому під його безпосереднім керівництвом виходили посібники з навчання «правильній поведінці» [12, с. 214].

З цією метою розповсюджувалася книга «Юності чесне зеркало, або Показання до життєве обходження». Вивчення цього тексту цікаво з точки зору розгляду процесу адаптації європейської культури на російському ґрунті. Так книга вселяла, що вихований молодий чоловік має відрізнятись трьома чеснотами: привітністю, смиренням і чемністю. Щоби мати успіх у суспільстві, він має володіти іноземними мовами, вміти танцювати, їздити верхи, фехтувати, бути красномовним і начитаним та ін. На закінчення перераховувалися 20 чеснот, які прикрашають шляхетних дівчат. Цікаво, що поряд із вищевикладеними рекомендаціями давалися і такі поради: «Обріж свої нігті, та не з'являться вони оксамитом обшиті. Чи не хапай першої в блюдо й не жери як свиня. Чи не сопи, коли їси, ногами скрізь не мотай, не облизуй пальців, не гризи кісток. Зубів ножем не чисть. Часто чхати, сякатися й кашляти не гоже. Якщо з ким танцюєш, то непристойно в коло плювати, але на сторону» [5, с. 79]. Подібного роду поєднання непорівнянних рекомендацій і порад дуже характерно для культури Петровської епохи й показово при виявленні її суперечностей.

Висновки. Отже, на рубежі XVII–XVIII ст., Росія серйозно відставала від провідних європейських держав. Надовго загальмувало її розвиток монголо-

татарське ярмо, коли історичний розвиток йшов з оглядкою на схід і країна на століття виявилася відірваною від природного спілкування з Європою. Погіршували становище й феодально-кріпосницькі відносини в країні. Європейські цінності стають провідними, а традиційні оголошуються застарілими та непридатними. Одним словом, Петро I спрямовує свої зусилля на побудову «нovoї» російської культури і пропонує цілу програму її європеїзації. Збереглися свідчення сучасників-європейців, які вважали бібліотеку головною визначною пам'яткою Петербурга. Також, маскаради та феєрверки були частиною будь-якого вікторіального свята. Феєрверки своїми ефектами та грандіозністю вражали не тільки росіян, а й іноземців. Петра I слід вважати й засновником театральної справи в Росії.

Так звана «реформа веселощів», що проводилася Петром I, була задумана після його закордонних подорожей 1697–1698 рр. Вона була важливою частиною культурної політики царя й виражалася в запозиченні деяких елементів у західних країн, зокрема, запровадженні різних зборів для веселощів, балів, карнавалів та практики особистих прийомів для високих гостей. Архієрейські училища (школи), які в епоху Петра й після неї все більше ставали спеціальними духовними училищами, навчали грамоті, рахунку, рідше – основам світських наук, які викладалися досить безсистемно. Петро намагався європеїзувати поведінку дворян на асамблеях і тим самим, не підозрюючи про це, посилив архаїчні риси. Старе дідівське химерно змішувалося з новим, московське «варварство», виражене в «непомірному питтю» й диких вчинках, уживалося поруч із європейським «політес».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анишкин В.Г. Шманева Л.В. Быт и нравы царской России. Москва: Простор, 2010. 456 с.
2. Богословский М. Быт и нравы русского дворянства в первой половине XVIII века Москва: тип. Г. Лиснера и Д. Совко, 1906. 58 с.
3. Беленчук Л.Н., Янушкявичене О.Л. История зарубежной и русской педагогики. М.: ПРО-ПРЕСС, 2015. 312 с.
4. Березовая Л.Г., Берлякова Н.П. История русской культуры: В 2 ч. М.: Владос, 2018. 217с.
5. Высочков Л.В. Будни и праздники императорского двора. СПб.: изд. Питер, 2012. 491 с.
6. Волков Н.Е. Двор русских императоров в его прошлом и настоящем. М.: Академ. Проект, 2003. 280 с.
7. Георгиева Г.С. История русской культуры: Учебное пособие. М.: Весь Мир, 2019. 459 с.
8. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I – реформы в России XVIII века. М.: Российский гуманитарный университет, 2015. 567 с.
9. Кулакова И.П. Университетское пространство и его обитатели. М.: Новый Хронограф, 2016. 249 с.
10. Литвинцева Г.Ю. Новые направления культурно-досуговой деятельности в Петровскую эпоху //Вестник Санкт-Петербургского гос. ун-та культуры и искусств. 2010. № 1. С. 48–56.
11. Ломоносов М.В. Слово похвальное блаженныя памяти государю императору Петру Великому. СПб., 1755. Полное собрание сочинений: В 8 т. М.; Л., 1959. Т. 8. С. 584–612.
12. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – нач. XIX века). СПб.: Искусство-СПб., 1994. 399 с.
13. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. Т. 1. Земля. Население. Экономика. Сословия. М.: Прогресс, 1993. 528 с.

14. Мухин О.Н. Роль петровской образовательной политики в российских модернизационных процессах Нового времени // Вестник ТГПУ. 2013. № 13. С 194-200.
15. Наумов В. Повседневная жизнь Петра Великого и его сподвижников. М.: Молодая гвардия, 2010. 459 с.
16. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в 15-ти книгах. Кн. 2. (Т. 3–4). М.: Голос, 1960. 768 с.
17. Чигасова О.В., Терещенко А.А. Характер и последствия социально-экономических преобразований Петра I // Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн. 2018. № 10(50). URL: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/6466> (дата звернения: 13.05.2020).
18. Шубинский С.Н. Летний сад и летние петербургские увеселения при Петре Великом. СПб.: тип. АН, 1864. 19 с.

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ ПРОВІНЦІЙНОГО ДВОРЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Євгенія Сироткіна

(студентка групи ІГ18БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Друга половина XVIII – початок XIX ст. – епоха якісних змін у всіх сферах російського суспільства. Зрозуміти й осмислити масштаби та значення цих змін не можна без уважного аналізу історії дворянства. Саме дворянству належала тоді провідна роль в економічному, політичному та культурному житті країни. Тому все нове, що мало тут місце, було акумульовано насамперед дворянством. Причому, особливо показові в цьому сенсі побут, повсякденне життя, освіта, виховання вищого стану, оскільки нові тенденції в розвитку Росії в названих сферах відбилися тут найбільш повно.

Метою статті є спроба реконструювати повсякденне життя провінційного дворянства Російської імперії у XVIII – початку XIX ст., яке проявлялося, насамперед, в освітній та виховній сфері.

Стан наукового опрацювання теми. Деякі аспекти побуту провінційного дворянства досліджуваного періоду стали об'єктом аналізу низки авторів. Так, в історичних працях про життя й державну діяльність імператриць Єлизавети Петрівни й Катерини II, створених В.В. Андрєєвим [1], В.А. Більбасовим [2], А.І. Вейдемейером [3] містилися уривчасті відомості про внутрішній світ, моральні ідеали, світоглядні стереотипи російського дворянства, у тому числі і провінційного. Однак, найбільшу увагу в цих роботах приділялося способу життя, розвагам придворних кіл аристократії; повсякденним інтересам двору.

Побут і звичаї дворянства стали однією з тем дослідження історії Росії С.М. Соловйова [18]. Деякі аспекти повсякденного життя поміщика були охарактеризовані видатним істориком на основі мемуарів М.В. Данилова, А.Т. Болотова, Г.С. Вінського. Примітно, що С.М. Соловйов виділяє як найважливіше надбання провінційної дворянської культури другої половини XVIII – початку XIX ст. залучення поміщицьких дітей до освіти.

Не менше значення для дослідження теми мали й роботи В.О. Ключевського. Автор підкреслює важливість поширення із Заходу в Росію «нової освіти», провідником якої стало дворянство, яке поступово звикало вчитися: *«Обов'язкове навчання, яке не давало значного запасу наукових знань, привчало до процесу вишколу, робило його звичною становою повинністю, а потім світською пристойністю й навіть збуджувало деякий апетит до знання»* [9, с. 414]. Однак після звільнення дворян від обов'язкової служби, «ділова мета освіти зникла» й поміщик, який оселився у своєму маєтку, став представляти собою, за висловом історика, «дивне явище». Він вів дозвільний спосіб життя, читаючи тільки від нудьги; «дихав атмосферою, просякнутою розвагою, з якої був викурений самий запах праці та обов'язку» [9, с. 416] І далі: *«Все життя, думаючи про «європейське суспільство», освічене товариство, він прагнув стати своїм серед чужих і тільки ставав чужим між своїми. У Європі бачили в ньому переодягненого по-європейськи татарина, а в очах своїх він здавався народженим у Росії французом»* [9, с. 417].

Виділяючи неробство, безцільність і бездіяльність способу життя провінційних дворян, їх прагнення «прикрасити своє життя й розум» усім французьким як причини їх відірваності від навколишньої дійсності і втрати «звички, бажання до роздумів», В.О. Ключевський робить висновок, що *«пануючий клас, опинившись на чолі російського суспільства наприкінці XVIII століття, не міг*

стати діяльним керівником цього товариства; найбільша користь, яку він міг зробити цьому товариству, могла бути тільки в рішучості не робити йому шкоди» [10, с. 185].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з'явилося кілька фундаментальних праць з історії дворянства. У них також зачіпається тема побуту провінціалів, причому спірним знову стає питання про моральний рівень і освіченість «благородних». Так, С.А. Корф зазначає *«нерозвиненість і некультурність дворянського стану»* другої половини ХVІІІ ст., підкреслює, що *«більшість дворянства було темне до крайності, ледь вміло читати й писати»* [11, с. 165].

Романович-Славатинський А.В. стверджував: *«Не дивлячись на обов'язкове навчання шляхетства, грамотність між ним поширюється туго. Багато неписьменних дворян ми зустрічаємо навіть у другій половині ХVІІІ століття»* [16, с. 178]. Якщо освіченість і поширилася, то тільки в аристократичних колах і серед малоросійського шляхетства [16, с. 180].

По іншому характеризував освітній рівень дворянства М.М. Яблочков. Він, зокрема, стверджував, що вже в епоху Єлизавети Петрівни *«грамотність і в середніх прошарках, не тільки вже у вищих, не була, як раніше рідкістю»* [23, с. 499].

Розглядаючи деякі аспекти дворянського побуту середини ХVІІІ ст. (садибне життя, розумові запити, господарські інтереси, виховання дітей, літературні уподобання провінціалів), Е.Н. Щепкіна порівнює їх із реаліями повсякденного життя поміщика попереднього періоду. Говорячи про освіту, дослідник стверджує: *«Різниця між російським суспільством ХVІІІ ст. і західними суспільствами була величезна, і ніде недоліки школи й пороки вчителів не були такі чутливі, як у нас»* [22, с. 76]. У роботі підкреслюється значення поширення жіночої освіти в російському суспільстві. Водночас, велику роль грали, на думку автора, приватні пансіони, у тому числі й жіночі.

З кінця 80-х років ХХ ст. відбувається зростання інтересу до побуту провінційного дворянства. Цьому історико-культурному феномену присвятили свої роботи В.А. Веремєнко [4], В.С. Дедюхіна [6], О.Є. Дмитрієва, О.Н. Купцова [7], Е.А. Лаврентьєва [12], Ю.М. Лотман [13], О.С. Муравйова [15], Е.П. Тітковим [20] та ін.

У роботі О.Ю. Солодянкіна розглядалася проблема впливу іноземців на процес виховання російських дворян. На думку дослідника, переважання французьких наставників у Росії призвело до того, що їх вихованці засвоювали соціальні норми, характерні для французького, а не російського суспільства [19].

Виклад основного матеріалу. Розквіт дворянської культури припав на другу половину ХVІІІ – першу половину ХІХ ст. Свобода, освіченість, європейські захоплення, безплатна робоча сила в особі кріпосного селянства зумовили активну діяльність дворян зі створення садиб.

Життєвий шлях для багатьох представників дворянства починався в родовій садибі. Садиба зі своєю архітектурою, садово-парковою культурою, бібліотеками, а також зіткненням станів дворян і кріпаків, безсумнівно, впливала на становлення особистості дворянина, накладали відбиток на все подальше життя молодої людини.

У цей час у науковому середовищі не вироблено єдиного зафіксованого трактування терміна «садиба», але відмічено, що «російська садиба» – історично розвиваюче поняття, і для кожного історичного етапу воно наповнювалося своїм змістом [5, с. 9].

На думку М.М. Звягінцева, *«садиба являє собою культурологічний феномен, цілісне культурно-історичне та естетичне явище, що має внутрішню єдність і власні кордони»* [8, с. 35]. Смілянська Є.Б. дає таке визначення: *«Садиба – копія Едему, місце філософського споглядання і відпочинку серця й розуму»* [17, с. 4].

Дослідники Л.Г Березова і Н.П. Берлякова розглядають садибу, по-перше, як *«зв'язок розумної освіченої особистості з природою, у ній втілені уявлення власника про «ідеальну природу» і «природне життя»*; по-друге, як *«психологічне переконання, територію незалежності, де її господар відчуває себе захищеним від бід зовнішнього світу»*; по-третє, як *«синтетичне культурне явище, цілий світ, «мікрокосмос», який поєднує в єдине ціле будинок, господарські будівлі, сад, ріллю, ліс, річку, ставок, людей»* [21, с. 37]. Перше визначення підкреслює естетичну сторону життя поміщика. Друге – ґрунтується на необхідності психологічного захисту. У третьому випадку підкреслюється естетичний зв'язок дворянина з природою, у яку гармонійно вписується садибний комплекс з усіма господарськими та житловими будівлями.

Садиба також розглядається як *«відокремлений, огорожене містом або замиське володіння, де поєднуються житлові й господарські будівлі, сад і город, що давали змогу такому утворенню існувати тією чи іншою мірою самостійно. Садиба увібрала в себе особливості способу життя російської людини, втілює його світогляд»* [6, с. 230].

Марасінова Е.М. розглядає садибу як явище по-своєму унікальне, що представляє собою одночасно і складний господарський організм, і мистецький витвір, і своєрідний мікросвіт зі своєю родовою пам'яттю, стилем життя й неповторною атмосферою повсякденності [14, с. 147]. Будучи психологом дворянського стану, вона у вивченні садиби робить акцент на особливостях мислення дворянина, його уявленнях, які визначають неповторність садибного побуту окремої дворянської сім'ї.

Отже, більшість сучасних дослідників, говорячи про садибу XVIII – першої половини XIX ст., мають на увазі не тільки панський двір, але й той культурний простір, який виник у тяжінні конкретної садиби. У них велика роль відводиться суб'єктивному чиннику, тобто естетичним баченням, світогляду, психологічним особливостям власника садиби, які визначають вигляд садиби, а також повсякденний життєвий уклад.

Тому, засобами дворянського виховання були навколишня дійсність, і жива присутність традицій, про яку нагадували портрети й могили предків, старі меблі, бібліотека, парк, сімейні перекази [5, с. 357]. З допомогою домашнього виховання передавалися дворянські традиції, виховувалася повага до своїх предків, якими пишалися і прагнули наслідувати.

Тут, як зазначає О.С. Муравйова: *«У всьому різноманітті дворянського сімейного побуту проглядаються деякі спільні риси. З одного боку, виховання дитини абсолютно безладне: няньки, гувернери, батьки, бабусі й дідусі, старші брати й сестри, близькі й далекі родичі, постійні друзі вдома – усі виховують її на свій розсуд і в міру бажання. З іншого боку, вона змушена підкорятися єдиним і досить жорсткими правилами поведінки, яким, свідомо чи несвідомо, вчать її всьому потроху»* [15, с. 146–147].

На методи виховання дітей у сім'ях дворян у більшій мірі впливали педагогічні ідеї, сформульовані в літературі. Виникає уявлення про те, що навчати треба було через ігри. Усе більше в домашній побут вносяться відносини гуманності, поваги до дитини. Хоча ставлення до дітей у сім'ях було різним. В одних дворянських сім'ях матері (виховательки) тишили і хвалили своїх дітей, в інших – не гребували «лякати», «насміхатися» (що було типово для селянського виховання), у третіх – не цуралися фізичним методами впливу. Батьківське свавілля узаконювалось указом 1775 р., за яким батько й мати могли пристроїти непокірних дітей у гамівні будинки.

Маленьку дитину в садибі найчастіше ростила няня – російська жінка, зазвичай кріпосна. Вплив няні на дітей було значним, оскільки вона з нею постійно перебувала, дбала про неї, співпереживала їй, залучала до народної культури. Більшість мемуаристів згадують про своїх нянь як про найбільш ласкавих і

відданих людей; деякі пам'ять про няню зберігали все життя. Їх часто називали «другими матерями», «нянюшками», «мамушками».

У багатих і середньопомісних садибах, були всі умови для домашньої освіти і виховання дітей – великі бібліотеки, можливість наймати вчителів і гувернерів. У XVIII – початку XIX ст. широке поширення у дворянському середовищі отримала французька мова. Багато хто з поміщиків витрачали гроші для навчання іноземним мовам своїх дітей, запрошуючи іноземців.

Дворянських дітей намагалися залучати до мистецтва, танців, музики, живопису. У багатьох сім'ях освіта була домашньою, і вчителі жили прямо в родині, тому велика роль належала гувернантці (французенці, іноді англійці) – одному з головних персонажів процесу соціалізації. Дівчинка виховувалася гувернанткою упродовж усього періоду дорослішання, хлопчик ж незабаром переходив із жіночих рук (найчастіше няні) у руки чоловічі – вихователя, вчителя або дядьки. Освіта молоді дворянки мала головною метою зробити з дівчини привабливу наречену, тому вона закінчувалася з моменту вступу в шлюб. Дочки дворян здобували тільки домашню освіту, яке обмежувалося навиком побутової розмови на одному-двох іноземних мовах, умінням танцювати і тримати себе в суспільстві, елементарними навичками малювання, співу та гри на якомусь музичному інструменті й самими основами історії, географії та словесності, суворій поведінці: на вулицю виходили тільки в супроводі гувернанток. Гувернери і вчителі розвивали розум, моральність вихованця, навчали культурі спілкування в товаристві.

Найчастіше діти навчалися вдома, але день їх розписаний був досить строго. Незмінно ранній підйом, уроки, різноманітні заняття. Сніданки, обіди, вечеря проходили в певний час, зазвичай у колі сім'ї. О 7 годині ранку починався день. Гувернантка ретельно стежила за температурою в кімнаті (вона мала бути низькою в спальні й у навчальних кімнатах) і провітрюваністю приміщень. Після процедури обливання слідувало чаювання в їдальні. Кожен навчальний день починався з уроку музики. Потім починалися інші уроки. О 12 годині був сніданок, після якого в разі хорошої погоди відбувалася прогулянка. Вечорами діти готувалася в класній кімнаті до майбутніх уроків. Перед сном зазвичай пили вечірній чай. Цей ритм життя для дитини повторювався день у день.

Тілесні покарання були заборонені в домі, але гувернантка користувалася різними психологічними прийомами. Якщо одна з дівчаток раптом у чомусь завинила, то на спину їй вішали записочку із зазначенням провини, з таким ярликом вона мала бути просидіти за столом весь обід або вечерю. У разі серйозної провини її відправляли до батька для бесіди, це було одне з найважчих форм покарання, оскільки батько завжди працював один у кабінеті й дуже не любив, коли його турбували. Цей приклад свідчить про те, що у дворянській сім'ї, яка поважає традиції, авторитет батька був безумовним [4, с. 68].

Та строгість, яку проявляли батьки до своїх дітей, не була відсутністю любові до них, ця була необхідність, закладена традиціями дворянської сім'ї і дворянського виховання. *«Високий рівень вимогливості до дворянської дитини визначався тим, що її виховання було суворо орієнтоване на норму, зафіксовану в традиції, у дворянському кодексі честі, у правилах хорошого тону»* [15, с. 154].

Виховання молодого дворянина відрізнялося від навчання юної дівчини. Домашня освіта не виключалася. Багато батьків прагнули до того, щоби молоді люди в домашніх умовах набували глибоких знань із різних предметів, щоби вступити в подальшому в різні навчальні заклади. Тому освіта молодих людей було більш різнобічною. Але все-таки здобути класичну освіту, живучи в садибі, було складно й можливо тільки для дітей заможних власників, які мали кошти наймати хороших вчителів, купувати дорогі підручники.

Домашнє навчання й виховання мало й позитивні сторони: діти постійно перебували в сім'ї, могли бути присутніми на сімейних урочистостях або ввечері

збиратися всі разом для того, щоби займатися музикою, читати вголос, займатися рукоділлям.

Після декількох років домашнього навчання хлопчиків відправляли в гімназії, кадетські корпуси, університети, нерідко й відразу на службу. Тут дворянин стикався з першими труднощами. Дитина, якій у сім'ї прищеплювали традиційні етичні норми, часом, відчувала потрясіння, стикаючись із неможливістю дотримуватися їх в умовах навчального закладу, тут-то вона й здобувала досвід самостійного життя [15, с. 40].

Як і раніше, військова служба була пріоритетним заняттям дворянина. Вона давала можливість досягти успіхів у житті, піднятися кар'єрними сходами. У 1806 р. імператор Олександр I ухвалив, щоби студенти з дворян, які вступали на військову службу, призначалися через шість місяців в офіцери, при цьому три місяці вважалися рядовими, а інші три місяці – підпрапорщиком; і потім їх визначали в офіцери [23, с. 523]. Держава була зацікавлена в тому, щоби в армії були люди кваліфіковані, які знають толк у військовій справі. Тому, імператором було прийнято рішення про те, що вихованці військово-навчальних закладів після закінчення курсу надходили на військову службу відразу в офіцерському чині.

Висновки. Отже, домашнє виховання в садибі складалося з різних компонентів, де великий вплив мало прилучення до російської народної культури, через спілкування з нянями, дядьками або селянськими дітьми. Традиційне домашнє виховання ґрунтувалося на православних цінностях і характеризувалося природністю поведінки й вираження почуттів. Виховані няньками, у селі в бабусь або в маєтку батьків, дівчата вмiли поводитися одночасно стримано та природно – як це було прийнято в народному середовищі. Материнство і все, що було з ним пов'язано, становило зміст приватного життя.

Але, з іншого боку, стараннями гувернерів і гувернанток відбувалося залучення до західної культури та європейських моделей поведінки, до суворого дотримання певних норм етикету, з допомогою яких, діти здобували, так зване, «нормативне» виховання, спрямоване на те, щоби відшліфувати особистість дитини, відповідно до встановлених у суспільстві зразків. В означений період змінилася змістовна частина освіти. Цей процес торкнувся і провінційного дворянства, оскільки представники вищого стану бажали, щоби їхні діти (хлопчики) здобули освіту в навчальних закладах. Для цього вони мали готуватися до вступу, вивчати точні науки, мови, історію, географію та інше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В.В. Представители власти в России после Петра I. Минск: Межизд. Фотоц-р, 1990. 427 с.
2. Бильбасов В.А. История Екатерины II. СПб.: тип. И. Скороходова, 1890. Т.1. 643 с.
3. Вейдемейер А.И. Двор и замечательные люди во второй половине XVIII столетия. СПб.: Эйнерлинг, 1846. 876 с.
4. Веремченко В.А. Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.). СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2015. 204 с.
5. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв. М., 2001. 784 с.
6. Дедюхина В.С. Культура дворянской усадьбы // Очерки русской культуры XVIII века. Ч.4. М., 1990. С. 220–251.
7. Дмитриева Е.Е., Купцова О.Н. Жизнь усадебного мифа: утраченный и обретенный рай. М., 2003. 429 с.
8. Звягинцева М.М. Русская усадьба как культурно-исторический феномен: диссерт. канд. искусствовед. СПб., 1997. 175 с.
9. Ключевский В.О. Сочинения. В 9-и т. М.: Мысль, 1988. Т.4. 474 с.
10. Ключевский В.О. Сочинения. В 9-и т. М.: Мысль, 1989. Т.5. 495 с.

11. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 гг. СПб.: тип. Тренке и Фюсно, 1906. 720 с.
12. Лаврентьева Е.А. Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры. Приметы и суеверия. М., 2006. 578 с.
13. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX вв.). СПб.: Искусство, 1994. 398 с.
14. Марасинова Е.Н. Социальная психология интеллектуально-аристократических кругов российского дворянства последней трети XVIII века: диссерт. канд. ист. наук. М., 1991. 598 с.
15. Муравьёва О.С. Как воспитывали русского дворянина. М.: Линка-Пресс, 1995. 269 с.
16. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII до отмены крепостного права. К.: печатня С.П. Яковлева, 1912. 581 с.
17. Смилянская Е.Б. Дворянское гнездо середины XVIII в. М., 1998. 367 с.
18. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. СПб.: тип. «Обществ. Польза», 1903. Кн. 5. 1544 с.
19. Солодянкина О.Ю. Иностранные наставники в дворянском домашнем воспитании в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). М., 2008. 423 с.
20. Титков Е.П. Государственная политика Российской империи в сфере образования во второй половине XVIII века: диссерт. доктора ист. наук. Арзамас, 1999. 485 с.
21. Узенева Ю.Н. Повседневная жизнь псковского дворянства в первой половине XIX в.: диссер. канд. ист. наук. Псков, 2015. 204 с.
22. Щепкина Е.Н. Старинные помещики на службе и дома. Из семейной хроники (1758–1762). СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1890. 223 с.
23. Яблочков М. История дворянского сословия. СПб.: тип. А. М. Котомина, 1876. 680 с.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ КАТЕРИНИ РОМАНІВНИ ДАШКОВОЇ

Вероніка Бондарєва

(студентка групи ІГ18БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. 16 січня 2020 року виповнилося 210 років від дня смерті сподвижниці Катерини II й керівника двох Академій княгині Катерини Романівни Дашкової. К.Р. Дашкова – явище унікальне в російській історії та культурі. Зараз важко уявити другу половину XVIII ст. без блискучого й облагороджувального впливу княгині. Прославившись у 19 років активною участю у зведенні на престол Катерини II, княгиня вже не сходила з історичної сцени своєї епохи, викликаючи захоплення одних і роздратування інших сучасників.

Високо оцінюючи заслуги Катерини Романівни як державного діяча, нащадки помістили її – єдину жінку – поруч із «катерининськими орлами» на пам'ятнику Катерині II в Санкт-Петербурзі. Зіставляючи неспішність життя XVIII ст. зі швидкостями нашого часу, ми не перестаємо дивуватися, як багато встигла у своєму житті ця дивовижна жінка. Катерина Дашкова була яскравим представником епохи Просвітництва в Росії.

Мета статті полягає в дослідженні життєвого шляху К.Р. Дашкової, з'ясуванні особливостей формування її поглядів та висвітлення практичної її діяльності.

Стан наукового опрацювання теми. Говорячи про Катерину Романівну Дашкову, сучасники й біографи сходяться, мабуть, тільки в одному – це була жінка, гідна подиву. Усе інше: характер, розум, душевні якості, вклад в історію й культуру Росії – викликає суперечки. Недарма молода ірландка Кетрін Вільмот, яка гостювала в княгині на початку XIX ст., помічала: *«Вона настільки оригінальна і складна, що результатом [характеристики] з'явиться опис клубка суперечностей людської натури ... Розгляд певних рис не дасть жодного уявлення про їх сукупність ... Княгиня мінлива, як погода, у душі її зібрані воедино рухливі океани й руйнівні вогнедишні вулкани, дикі пустелі і скелі ... Ти можеш вважати Європу раєм, живучи в Італії і вважаючи інші країни подібними їй»* [1, с. 301].

Хрестоматійний відгук О.І. Герцена про Дашкову: *«Яка жінка! Яке сильне, багате існування!»* [13, с. 25]. Але були й інші характеристики, серед яких «бій-баба із замашками принцеси», «скнара». Так про неї висловлювався статс-секретар імператриці Катерини II А.В. Храповицький [30, с. 268]. О.С. Пушкін, наприклад, вважав, що Дашкова стала президентом Академії наук «через ліжку» государині [5, с. 110].

Але більше всіх повеселили дипломати. Для них княгиня була й героїнею, й інтриганкою, і коханкою графа Микити Паніна, і його дочкою, й учасницею численних заколотів проти Катерини II, і рукою, готовою встромити кинджал у серце Петра III. На противагу цій легенді виникла інша – жертва опали та невірної дружби сильних світу цього, жінка вища свого часу, вірна дружина, ніжна, освічена мати, мужня змовниця, безкорислива патріотка, дбайлива господиня, яка перемогла борги і злидні.

Із зіткненням цих двох поглядів народилася вся історіографія, присвячена княгині К.Р. Дашковій.

Про роль Дашкової в громадському, літературному житті Росії кінця XVIII – початку XIX ст. про її діяльність на державних посадах, нам дають інформацію спогади сучасників Катерини Романівни, наприклад, Д.М. Бантиш-Каменського [7], Я.К. Грота [14], Д.І. Іловайського [21], В.В. Огаркова [28], А.В. Храповицького [30], М.І. Сухомлінова [34] та ін.

До 200-річчя з дня смерті Катерини Дашкової в серії «Життя надзвичайних людей» вийшла фундаментальна біографія княгині, написана прямим її спадкоємцем – американським істориком Олександром Воронцовим-Дашковим [11].

У 2010 році вийшли збірка праць, присвячена життєвому шляху та діяльності К.Р. Дашкової. Нами використані певні статті з цієї збірки таких авторів, як В.М. Алексєєв [5-6], М.М. Сафонов [31].

Про деякі сторони життя та діяльності Катерини Дашкової нами використані розвідки російських авторів: Н.В. Бессарабової [9], Г.А. Веселої, Е.М. Фірсова [10], М. Геніна [12], Б.І. Краснобаєва [22], Л.Я. Лозинської [25], Л.В. Тичинина [35–37] та ін. Найбільш значущою працею про різні сторони життєдіяльності княгині, публіциста, директорки, громадського діяча К.Р. Дашкову є розвідка О.І. Єлісеєвої [18].

Загалом історіографія К.Р. Дашкової дає змогу ґрунтовно дослідити її життєвий шлях та роль в історії Росії в епоху Просвітництва.

Джерельною базою статті стали мемуари Катерини Дашкової, написані нею упродовж 1805-1806 років і які мають назву «Записки княгині Дашкової, написані нею самою» [3]. У цих спогадах ми дізнаємося про історію її особистого та сімейного життя, про участь у палацовому перевороті 1762 року, завдяки якому на престол зійшла Катерина II та діяльності Катерини Романівни на посадах керівника двох Академій. Нами використані також листи К.Р. Дашкової до подруг ірландок Мері й Кетрін Вільмот, з якими вона спілкувалася й певний час проживала на початку XIX ст. [1].

Виклад основного матеріалу. Катерина народилася 17 березня 1743 року. Вона була четвертою дочкою графа Романа Воронцова, члена Сенату й генерал-аншефа (плітки стверджували, що її справжній батько дипломат Микита Іванович Панін). Її дядько Михайло Іларіонович (був віцеканцлером Росії, з 1858 р. – військовий канцлер) і брат Олександр служили в якості державних радників, брат Семен був відомий англофіл, дипломат. Мати – Марфа Іванівна, уроджена Сурміна, походила з багатой купецької сім'ї.

Катерина рано втратила матір і виховувалася бабусею Федосією Артемівною. У «Записках» Катерина згадувала: *«Я мала нещастя втратити свою матір на другому році ... Під час цієї події я перебувала у своєї бабусі в одній із її багатих сіл. Насилу вона розлучалася зі мною, коли мені було чотири роки, щоби віддати мене на виховання в менш ласкаві руки. Втім, мій дядько-канцлер вирвав мене з теплих обіймів цієї доброї старої і став виховувати разом зі своєю єдиною дочкою»* [12, с. 4].

Роман Воронцов відправив дочку до дядька, бо не був впевнений у своєму батьківстві. Віцеканцлер дав племінникам найкраще з того, що можна було здобути в Петербурзі. *«Мій дядько не пошкодував грошей на вчителів, – писала Дашкова, – і ми здобули чудову освіту: ми говорили на чотирьох мовах і особливо володіли відмінно французькою; добре танцювали; вміли малювати ...»* [12, с. 4].

У 14 років вона захворіла на кір і її відправили в село. Самотність змусили дівчину задуматися про речі більш глибокі, ніж танці. *«Я стала старанною, серйозною, говорила мало, завжди обдуманно ... Розум мій зміцнювався»* [12, с. 4]. Маленькій Катерині здавалося, що близькі байдужі до неї, незважаючи на зовнішні прояви турботи. *«З раннього дитинства я жаждала любові оточуючих мене людей, – писала вона, – і хотіла зацікавити собою моїх близьких, але коли у віці тринадцяти років мені стало здаватися, що мрія моя не здійснюється, мною опанувало почуття самотності ...»* [12, с. 4]. Тобто, дівчинка вперше по-справжньому усвідомила: вона одна й нікому, по-суті, немає до неї діла.

У селі Дашкова знаходить велику бібліотеку – відтоді вона знайшла собі заняття – читання. Тільки завдяки стремлінню до читання Катерина зробилася згодом однією з найосвіченіших жінок свого часу. Але Катерина погано знала

російську мову: *«Мене бентежила та обставина, що я досить погано висловлювалася по-російськи, а моя свекруха не знала жодної іноземної мови ... Я вирішила зайнятися російською мовою й незабаром зробила великі успіхи»* [12, с. 4]. Ось чому пізніше головною працею Катерини Романівни стало складання «Словника російської мови».

З ранніх років її займали питання політики. Ще в дитинстві вона рилася в дипломатичних паперах свого дядька і стежила за ходом російської політики. Час інтриг і швидких державних переворотів сприяло розвитку в ній честолюбства й бажання відігравати історичну роль. Знайомство з великою княгинею Катериною (1758 рік) й особиста до неї приязнь зробило Дашкову відданою її прихильницею. Їх пов'язували також і літературні інтереси. Її улюбленими письменниками були Монтеस्क'є, Вольтер, Бейль, Буало й Гельвецій. У 15 років бібліотека Дашкової налічувала 900 томів. А вже до кінця XVIII ст. її московська бібліотека складе 4,5 тис. книг на шести мовах, опис яких буде сягати 50 сторінок [6, с. 136]. Отже, у душі Катерини вже прокидалося переконання, що розумово й морально вона далеко перевершує чарівних тріскачок з оточення імператриці, дам свого кола, та і взагалі свою статть.

Поїздки за кордон і знайомство зі знаменитими письменниками багато сприяли її подальшій освіті та розвитку. Вона добре розумілася на математиці, яку вивчала в Московському університеті. Катерина демонструвала з ранніх років «чоловічі» якості й «чоловічий» характер, що зробило її кар'єру настільки унікальною.

У шістнадцять років вона вийшла заміж за гвардійського офіцера князя Михайла Івановича Дашкова, відомого аристократа, що вів свої корені від Рюриковичів. У «Записках» Катерина пише про любов із першого погляду, про «божий промисел» і щастя. За описом секретаря французького посольства в Петербурзі Клода Рюльєра ця передісторія звучить по-іншому. Одного разу князь М. Дашков, один із найкрасивіших придворних кавалерів, занадто вільно почав говорити компліменти дівчині К. Воронцовій. Вона покликала канцлера і сказала йому: «Дядечко, князь Дашков робить мені честь – просить моєї руки». Не сміючи зізнатися першому вельможі імперії, що слова його не мали саме такого сенсу, князь одружився з племінницею канцлера [6, с. 66]. Весілля пройшло тихо через хворобу дружини канцлера. Катерина з чоловіком переїхала до Москви. Тут було родове гніздо чоловіка, у той час як сам М. Дашков за службовим обов'язком змушений залишатися в Петербурзі.

Подружжя Дашкових мало троє дітей. Дочка Анастасія (1760–1831) здобула блискуче домашнє виховання, в 1776 р. вийшла заміж за Андрія Євдокимовича Щербініна. Подружжя довго жили нарізно, часто сварилися й періодично розходилися. Анастасія Михайлівна була скандалісткою, безладно витрачала гроші, влазила в борги. У 1807 р. Катерина Романівна позбавила дочку спадщини й заборонила впускати до себе навіть для останнього прощання. Син Михайло (1761–1762), помер маленьким.

Ще один син Павло (1763–1807), московський губернський предводитель дворянства, заповів своє майно графу Івану Іларіоновичу Воронцову, якому імператор Олександр I дозволив іменуватися Воронцовим-Дашковим. За свідченням брата Семена, сестра не раз говорила, що зможе пишатися, виховавши людину, яка не матиме жодного недоліку, властивого сучасному поколінню. Але виявилось, що пишатися нічим: Павло Дашков виріс цілком пересічним, ледачим князьком. «Простий і п'яниця» – характеризувала його Катерина II. Вона також зловтішалася: *«З хваленим матір'ю вихованням і син і дочка вийшли негідниками: син і військового ордена не міг заслужити»* [5, с. 46]. Павло був одружений із 1788 р. на дочці купця Ганні Семенівні Алфьорової (1768-1809). Подружжя Павла Михайловича не було щасливим, і вони недовго жили разом. Катерина Романівна

не бажала визнавати родину сина і свою невістку побачила вперше тільки після смерті сина в 1807 р., через 19 років після їхнього весілля.

У 1761 р. сім'я Дашкових повернулася в Петербург із Москви, де провели кілька років, і Катерина відновила давнє знайомство з Катериною II, яка залучила княгиню К. Дашкову до здійснення дворцового перевороту.

Дашкова докладно описує першу зустріч із великою княгинею Катериною Олексіївною, яка відбулася взимку 1759 року, коли вона з великим князем Петром III приїхала в будинок канцлера М.І. Воронцова «провести вечір і повечеряти». *«Вона була переконана, що я весь свій час присвячую читанню й заняттям, що і привернуло мені її повагу... Я сміливо можу стверджувати, що крім мене і великої княгині в той час не було жінок, що займалися серйозним читанням. Ми відчули взаємний потяг один до одного... Цей довгий вечір промайнув для мене як одна хвилина. Він і став причиною багатьох моїх подій, про які йтиметься нижче»* [12, с. 14].

Знайомство з Катериною II стало значною подією в житті Дашкової. У своїх «Записках» вона пише: *«Катерина зробила такий великий вплив на все моє життя, і піднесла мене на такий п'єдестал, про який я ніколи не сміла і мріяти»* [12, с. 64]. Катерина Романівна присвячує великій княгині захоплені рядки:

*«Природа, в світ тебе стараясь произвествъ,
Дары свои на т ебя едину истошала,
Чтобы на верх тебя величия возвествъ,
И, награждая всем, она нас наградила».*

Катерина II відгукується на ці вірші так: *«Які вірші і яка проза! І це в сімнадцять років! Я прошу, ні я благаю Вас не нехтувати таким рідкісним талантом. Тільки заклинаю продовжувати любити мене, будьте впевнені, що моя полум'яна дружба, ніколи не змінить Вашому співчуттю»* [13, с. 64]. Ці слова історик Д.І. Іловайський так охарактеризував: *«Так пишуть жінці, у якій добрі можливості та горда, енергійна натура, яку добре розуміють і хочуть прикувати до своїх інтересів»* [13, с. 65].

Катерині це цілком вдається: Дашкова гаряче до неї прив'язується (їх ріднить спільність інтересів). Дашкова активно пропагувала за майбутню імператрицю серед сановників і аристократії, незважаючи на те що її сестра Єлизавета була фавориткою Петра III і могла стати його новою дружиною.

У своїх «Записках» К. Дашкова пише про себе, як про організатора державного перевороту. Катерина II пише про участь у змові Дашкової так (у листі до С. Понятовського 22 серпня 1762 р.): *«Княгиня Дашкова марно намагається приписати всю честь перемоги собі. Вона знала декого з ватажків, але була в них на підозрі через свою родину, та її дев'ятнадцятирічний вік не дуже сприяв, щоби їй довіряти. І хоча вона й заявляє, що все, що сталося зі мною, пройшло через її руки, не слід забувати, що змовники були пов'язані зі мною упродовж шести місяців, і задовго до того, як вона дізналася їхні імена. Вона дійсно розумна, але пихата безмірно. Вона славиться сварливим характером, і все керівництво нашою справою терпіти її не може. Від княгині Дашкової доводилося приховувати всі канали таємниці зв'язку й повідомляти лише мінімальні відомості»* [12, с. 16].

Після сходження на престол Катерини II, проти очікувань Дашкової, інші особи зайняли провідне місце при дворі. Водночас, охололи і відносини імператриці до Дашкової. Причиною дослідники вважають те, що Катерині не подобалися фаворити імператриці, і ту увагу, яка їм приділялася. Також чинником відчуження називають пряломінійні манери К. Дашкової, почуття недооцінки її заслуг.

Дашкова поступово розчаровується в Катерині II, наприклад, у листі до брата в травні 1766 р. вона пише: *«Маска скинута. Ніяка благопристойність, ніякі зобов'язання більше не визнаються»* [9, с. 245]. *«Катерина відокремилася від неї, – пише О.І. Герцен, – зі швидкістю істинно царської невдячності»* [7, с. 36]. Хоча не

можна вважати невдячністю – 24000 рублів, видані за заслуги й орден «Св. Катерини».

Але справжнім шоком для неї було залишитися у 20 років вдовою з двома дітьми (чоловік помер в 1764 р.) і численними боргами, які зробив князь М. Дашков. «... Мене довго тримали в невіданні щодо гнітючого матеріального становища, у якому ми з дітьми перебували» [12, с. 19]. Вона продає все, що в неї було цінного й за п'ять років розплачується з боргами чоловіка. Цей період вона провела в підмосковному селі.

У 1768 р. Дашкова зробила поїздку по Росії. Відчуваючи свою непотрібність імператриці, Дашкова випросила дозвіл цариці виїхати за кордон. Дозвіл було дано і в грудні 1769 р. вона поїхала, залишаючись, однак, відданою соратницею та подругою Катерини II. Згідно з деякими даними, справжньою причиною від'їзду Дашкової була відмова Катерини призначити її полковником імператорської гвардії [17, с. 27].

Упродовж трьох років К. Дашкова відвідала Німеччину, Англію, Францію, Швейцарію. Під час поїздки по Європі вона була прийнята з великою повагою при іноземних дворах. Її літературна та наукова репутація забезпечила їй доступ до товариства вчених і філософів у столицях Європи. Так, вона зустрічалася з Руссо, Вольтером, розмовляла з Дідро і Вольтером.

У 1775–1782 роках вона знову провела за кордоном, заради виховання свого єдиного сина, який закінчив курс в Единбурзькому університеті. Вона знову відвідала Париж, Швейцарію, Німеччину, Італію. В Англії Дашкова познайомилася з Робертсоном і Адамом Смітом. Так, у бесіді в 1780 р. з австрійським канцлером Кауніцом, Дашкова протиставляє деспотичним Петровським перетворенням, «гуманно-реформаторську діяльність» Катерини II [18, с. 57].

У книзі Л.Я. Лозінської наведено портрет Дашкової, описаний Дідро. Ось як він побачив її в грудні 1770 р.: «Княгиня Дашкова – російська й душею й тілом ... Аж ніяк не красуня ... Вона далека від образу звабника. У руках немає грації. У 27 років вона здалася мені сорокарічною». І далі: «Вона не говорить усього про що думає, але те, про що вона говорить – викладає просто, сильно, переконливо» [15, с. 34].

У цей час відносини її до імператриці дещо поліпшилися. Катерині дуже подобався літературний смак Дашкової, але головно їй імпонувало бажання Катерини Романівни ввести російську мову в ранг літературних мов Європи.

Після повернення в Росію Дашкова несподівано імператрицею 24 січня 1783 р. була призначена директором Петербурзької Академії наук за президентства графа К.Г. Розумовського, який вона займала до 12 листопада 1796 р. (з 12 серпня 1794 р., коли Дашкова була звільнена у відпустку, до 12 листопада 1796 р., коли вона була звільнена від справ зовсім, її обов'язки виконував Павло Петрович Бакунін) [6, с. 134].

Катерина Романівна Воронцова-Дашкова стала першою жінкою у світі, яка управляла Академією наук. За її пропозицією була також заснована 30 вересня 1783 року Імператорська Академія, яка мала однією з головних цілей дослідження російської мови, і Дашкова стала її президентом.

Помітно змінилося на краще й матеріальне становище – їй було подаровано маєток у Могилевській губернії, у неї власний будинок у Петербурзі, будинок у Москві.

Дашкова не була вченою, але вона була розумною та ерудованою жінкою, відданою науці й мала контакти з багатьма відомими вченими Західної Європи. Водночас їй було властиве почуття національної гідності. Дашкова так пише про своє призначення: «Я опинилася запряженою у віз, абсолютно розвалений ...» [12, с. 67].

Сучасники по-різному оцінюють її діяльність як керівника. Деякі автори зазначали її поганий характер – нелагідність, упередженість. Наприклад, вона не

оцінила геніального механіка-самоука І.П. Кулібіна, сварилася з Дж. Кварнетом. *«Спалахи самоуправства виявлялися в Дашковій досить рідко і зникали досить скоро»* – пише історик Академії наук Сухомлинов, який високо цінував її діяльність [21, с. 67].

Створення так званого «перекладацького департаменту» (замість «зборів перекладачів» або «російських зборів») мало на меті надати російському суспільству можливість читати кращі твори іноземних літератур рідною мовою. У цей час і з'явилася низка перекладів, переважно з класичних мов.

За почином Дашкової був заснований журнал «Співрозмовник любителів російського слова», що виходив у 1783 р. і 1784 р. (16 книжок) і носив сатирично-публіцистичний характер. Самій Дашковій належить напис у віршах до портрета Катерини II й сатиричне «Послання до слова: так». Інше, більш серйозне видання: «Нові щомісячні твори» розпочато було з 1786 р. (продовжене до 1796 р.). При Дашковій розпочато нову серію мемуарів академії, під заголовком «Nova acta acad. scientiarum petropolitanae» (з 1783 р.). При ній видавався збірник при академії: «Російський Театр».

Головним науковим твором російської академії було видання «Тлумачного словника російської мови». У цій колективній праці Дашковій належить збирання слів на букви Ц, Ш, Щ, доповнення до багатьох інших букв; вона також багато працювала над тлумаченням слів, які позначали моральні якості. 29 листопада 1783 р. на засіданні Російської академії К. Дашкова запропонувала використовувати друковану букву «Ё» [16, с. 43].

За час свого директорства Дашкова впорядкувала академічне господарство, оплатила численні борги Академії, значно поповнила бібліотеку, поліпшила роботу друкарні, вона так само сприяла організації безлічі вчених експедицій у різні райони Росії. Найкращою оцінкою її може служити те, що в 1801 р, після вступу на престол імператора Олександра I, члени Російської Академії одногolosно вирішили запросити К. Дашкову знову зайняти крісло голови в академії, але Катерина відмовилася від цієї пропозиції.

Нове незадоволення імператриці Дашкова накликала друкуванням у «Російському театрі», що видавався при Академії, трагедії Княжніна «Вадим Новгородський» (1795 р.), у якій виражалися республіканські ідеї. Трагедія ця була вилучена з обігу. Княгиня Дашкова так про це пише в «Записках»: *«... до мене з'явився генерал-прокурор Сенату Самойлов із докором від імені імператриці, що я надрукувала цю п'єсу Княжніна ...»* [12, с. 23]. А на наступний день Катерина II запитала Дашкову: *«... що я вам зробила, що ви поширюєте твори, небезпечні для мене й моєї влади? .. Чи знаєте, що цей твір буде спалено катом»* [14, с. 21]. Відносини між К.Р. Дашковою та імператрицею були зіпсовані остаточно.

У тому ж 1795 р. Катерина Романівна виїхала із Санкт-Петербурга й жила в Москві у своєму підмосковному маєтку. У листопаді 1796 р. у маєтку Троїцьке К.Р. Дашкова дізналася про смерть Катерини II, а в грудні отримала вже указ Сенату про звільнення її з усіх посад. Незабаром Павло I наказав їй негайно виїхати на заслання в маєток сина в Новгородську губернію й залишатися там до нового розпорядження. Тільки за сприяння імператриці Марії Федорівни Дашковій дозволено було оселитися в Калузькій губернії, а потім і в Москві, де вона жила не беручи більш участі в літературних і політичних справах. Її життя з того часу була тісно пов'язана з маєтком Троїцьке, яке вона перетворила на подобу земного парадизу. Після вбивства Павла I і сходження на престол Олександра I вона була прийнята новим імператором, але сама відмовилася від усіх придворних обов'язків і повернулася до Троїцького [6, с. 149].

Живучи поперемінно то в Москві, то в Петербурзі, Дашкова співпрацювала у «Віснику Європи», «Російському віснику» та інших літературних журналах. Її останні роки пройшли в роботі над мемуарами, які вона диктувала французькою мовою своїй англійській приятельці М. Вільмонт. Пізніше рукопис «Записок»

Дашкової потрапив за кордон і вийшов спочатку англійською, а потім французькою мовою. У 1859 р. їх уперше видав російською мовою О.І. Герцен. Сторінки спогадів відобразили образ жінки незвичайної долі, що жила в один із найцікавіших періодів російської історії. Їх автору не судилося побачити мемуари надрукованими.

Катерина Дашкова померла 4 січня 1810 р. і була похована в храмі Живоначальної Трійці в селі Троїцькому в Калузькій губернії. До кінця XIX ст. сліди поховання були практично загублені. 22 жовтня 1999 р. за ініціативою Московського гуманітарного інституту імені К.Р. Дашкової надгробок був відновлений і освячений архієпископом Калузьким і Боровським Климентом. Встановлено місце, де вона була похована: «в трапезній частині церкви». На стіні трапезної між другим і третім вікнами була поміщена мідна дошка, на якій був текст епітафії, складений племінницею Дашкової Ганною Ісленьєвою: *«Тут спочивають тлінні останки княгині Катерини Романівни Дашкової, уродженої графині Воронцової, штатс-дамі, ордена св. Катерини кавалера, імператорської Академії наук директора, Російської Академії президента, різних іноземних Академії і всіх російських вчених товариств члена. Народилася 1743 року березня 17, померла 1810 Січень 4. Це надгробок поставлено на вічну їй пам'ять від прихильної до неї серцевої і вдячної племінниці Анни Малиновської, уродженої Ісленьєвої»*. Зараз церква відновлена, на могилі зроблена надгробна плита [10].

У Російській Федерації шанують пам'ять Катерини Романівни. Наведемо кілька прикладів. У Санкт-Петербурзі на Невському проспекті в центрі скверу перед Александрінським театром встановлений пам'ятник Катерині II і її сподвижникам. Справа від імператриці поруч із Г.Р. Державіним єдина удостоєна такої честі жінка – княгиня К.Р. Дашкова. У 1992 р. був створений Московський гуманітарний інститут імені К.Р. Дашкової. При ньому з 1994 р. існує Дашковське товариство, що вивчає спадщину Катерини Романівни та проводить щорічне Дашковське читання. У 1999 р. Московським гуманітарним інститутом була заснована Медаль княгині Дашкової «За служіння Свободі та Просвітництву» [10].

Висновки. Катерина Романівна Дашкова – одна з найдивніших жінок російської історії, яскрава фігура епохи Просвітництва, гідна співрозмовниця найвидатніших умів свого часу – Дідро, Вольтера. Зіставляючи неспішність життя XVIII ст. зі швидкостями нашого часу, ми не перестаємо дивуватися, як багато встигла у своєму житті ця дивовижна жінка. К.Р. Дашкова була яскравим представником другої половини XVIII ст. в Росії. Помічниця Катерини II, директор Петербурзької академії наук, засновник і президент Імператорської Російської академії, літератор і композитор, співачка і збиральниця природничо-наукових і художніх колекцій.

Усе життя вона слідувала словами, сказаним у своїй тронній промові: *«Будьте впевнені, що я завжди горіти буду безмежною ретельністю, що впливає з любові моєї до люб'язної батьківщини, до всього того, що нашому суспільству корисно можливо, і що зі всією старанністю буду намагатися замінити недоліки моїх здібностей»* [12, с. 25].

Інтерес сучасників до особистості К.Р. Дашкової дуже великий. Особливе місце в освітньому просторі займає Московський гуманітарний інститут імені К.Р. Дашкової, діюче при ньому Дашковське товариство. Сьогодні з упевненістю можна сказати, що зірка Катерини Романівни Дашкової досі осяває шлях благородному людству.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев В.Н. Е. Р. Дашкова в произведениях А.С. Пушкина // Е.Р. Дашкова и XVIII век. М.: Мги им. Е.Р. Дашковой, 2010. С. 107–112.

2. Алексеев В.Н. Награды княгини Е.Р. Дашковой // Е.Р. Дашкова и российское общество XVIII столетия. М.: Мги им. Е.Р. Дашковой, 2001. 324 с.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. Ч.II. Спб.,1847. 627 с.
4. Бессарабова Н.В. Е.Р. Дашкова при дворе русских императриц // Е.Р. Дашкова. Портрет в контексте истории. М.: Молодая гвардия, 2004. 356 с.
5. Веселая Г.А., Фирсова Е.Н. Москва в судьбе княгини Е.Р. Дашковой. М.: Молодая гвардия, 2002. 289 с.
6. Воронцов-Дашков А.И. Екатерина Дашкова: Жизнь во власти и в опале. М.: Молодая гвардия, 2010. 335 с.
7. Герцен А.И. Княгиня Екатерина Романовна Дашкова. СПб.: тип. Ю.Н. Эрлих, 1906. 80 с.
8. Грот Я.К. Сотрудничество Екатерины II в «Собеседнике» княгини Дашковой. СПб.: тип. Имп. Акад. Наук,1794. 18 с.
9. Дашкова Е.Р. Записки. Письма сестер М. и К. Вильмонт из России / Под общей редакцией С.С. Дмитриева Сост. Г.А. Веселая. М.: Изд. МГУ,1987. 523 с.
10. Дашкова Катерина Романівна. Матеріал із Вікіпедії. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 09.05.2020 р.).
11. Елисеева О.И. Екатерина Дашкова. М.: Молодая гвардия,2015. 576 с.
12. Записки княгини Дашковой, написанные ею самой. Пер. с англ. яз. Г.Е. Благосветлова. Лондон, 1859. 511 с.
13. Иловайский Д.И. Екатерина Романовна Дашкова // Сочинения Д.И. Иловайского. М.: История Рязанского княжества; Екатерина Романовна Дашкова; Граф Яков Сиверс, 1884. Ч. I. 389 с.
14. Литературные сочинения / Сост., вступ. ст. и прим. Г.Н. Моисеевой. М.: Правда, 1990. 423 с.
15. Лозинская Л.Я. Во главе двух академий. М.: Правда, 1979. 144 с.
16. Марголис Ю.Д., Тишкин Г.А. Вклад Е.Р. Дашковой в развитие университетского образования в России // Воронцовы – два века в истории России: Междунар. конф.: Тез. Докл. Спб., 1993. 325 с.
17. Огарков В.В. Е.Р. Дашкова, ее жизнь и общественная деятельность Биогр. Очерк. В.В. Огаркова. СПб, 1893. 78 с.
18. Огарков В.В., Усов С.Е. Современники. Жизнь и деятельность Екатерины Романовны Дашковой и Николая Ивановича Новикова. М.: Альфа, 1991. 176 с.
19. Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй. СПб.: Университетская тип., 1862. 317 с.
20. Сафонов М.М. «Записки» Е.Р. Дашковой и их авторы / Е.Р. Дашкова и российское общество XVIII столетия. М.: Мги им. Е.Р. Дашковой, 2001. С. 57–106.
21. Сухомлинов М.И. История Российской Академии М.И. Сухомлинова. Вып. 1-8. Спб.: тип. Акад. Наук, 1874–1887. Вып.1, 1874. 427 с.
22. Тычинина Л.В. Великая Россиянка: жизнь и деятельность княгини Екатерины Романовны Дашковой / Отв. ред. И.В. Тарасенко. М.: Наука, 2002. 235 с.
23. Тычинина Л.В., Бессарабова Н.В. Княгиня Дашкова и императорский двор. М.: Наука, 2006. 256 с.
24. Тычинина Л.В., Бессарабова Н.В. «...Она была рождена для больших дел». Летопись жизни Е.Р. Дашковой. М.: Наука, 2009. 268 с.

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА НА ШЛЯХУ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ

Сергій Юрченко

(студент групи ІГ18Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Актуальність вивчення пропонованого питання з історичної точки зору полягає у визначенні періоду появи Російської імперії та її інституалізації, що разом із цим певною мірою вирішує «спір» між течіями «західників» та «слов'янофілів». В основі уявлень російських дослідників про співвіднесення поняття «імперія» до різних форм російського державотворення, лежить ідеологічне підґрунтя, яке визначає історичну драму російської державності. Саме тому визначення ролі петровських реформ у становленні або модернізації «Московської імперії» є актуальним, адже цим самим руйнується або затверджується імперська історична ідеологія та ідея, що є надзвичайно важливим у долі всієї Східної Європи, а можливо навіть і світу.

Метою статті є з'ясування моменту появи Російської імперії та визначення ролі петровських реформ у її долі.

Основний виклад матеріалу. Традиційна російська історіографія появу Російської імперії відносить до періоду правління Петра I. Це спричинене передусім прийняттям Петром титулу «Імператора Всеросійського». «Вікно в Європу», яке «прорубав» Петро I шанувалося багатьма істориками, як своєрідна історична місія і крок, що зробив із напівдиккої Московії європейську державу з імперським характером. І дійсно, якщо поглянути на хід подій петровського правління, то вражає масштабність, розмах та кількість різноманітного типу реформ, які перетворювали державу на абсолютистську монархію. Однак, у пострадянській історіографії з'являються ревізійні спроби переглянути цей факт. Водночас впевнено відкидається уявлення про відсталість Московського царства.

Спочатку спробуємо розібратись, що є імперією? Імперія є доволі складним явищем у світовій історії. Зазвичай, під імперією розуміють велике за територією державне утворення, очолюване імператором, що веде активну зовнішню політику та панує над підкореними народами. Але не завжди наявність імператора робить державу імперією. Історія знає випадки, коли існували імперії без імператорів. Такі держави відносять до категорії імперій за низкою ознак, котрі зазвичай притаманні всім імперським утворенням, які існували в історії. Серед них ми можемо виокремити: масштабність, поліетнічність та полірелігійність, наявність імперського центру, що є серцевиною локальної цивілізації, котру в багатьох випадках імперія і представляє. Суттєвими ознаками є мілітариский характер держави, висока роль «поліцейсько-репресивних» структур та імперська ідеологія, котра формує фактично ідеократію та є підґрунтям усієї зовнішньої та внутрішньої політики держави [2, с. 19].

Низка дослідників, спираючись у тому числі на ці ознаки, представляють Московську державу як власне імперське утворення. Дійсно, ця гіпотеза має місце бути. Експансіонізм, як основна тенденція політики будь-якої імперської держави, була притаманна державі московських Рюриковичів, з моменту їх вокняжіння в Москві. З початку свого правління московська гілка Рюриковичів починає втілювати в життя зовнішньополітичну доктрину по збиранню руських земель, що

мала чітко виражений імперський характер. 1471 року Іван III завдає остаточної нищівної поразки новгородській армії і, як наслідок, – приєднав землі колишньої боярської республіки до Московії. Московські государі починають впроваджувати на приєднаних землях власну адміністративну систему. Звідси бере свій початок історія російського бюрократизму. Москва в цей остаточно оформила свою політику претензіями на київський «спадок», а саме політика збирання руських земель та претензії на престол Палеологів. Яскравим проявом саме імперського, а не національного характеру зовнішньої політики Москви є спроба спочатку, вассалізувати залишки Золотої Орди, а потім їх насильницьке включення до складу Москви. Анексія цих держав дала змогу московським князям тепер всерйоз претендувати й на спадок Золотої Орди, традиційно несвідомо вважаючи себе правонаступниками й ординської спадщини [9, с. 21-22].

Наступна експансія до Сибіру, попри спробу уявити російською історіографією це як освоєння пустинних земель, насправді являлася такою ж самою експансією, що в цьому випадку набула ще й економічно-сировинного забарвлення [9, с. 32].

Подолавши наслідки Смутного часу, Московія відновила активну зовнішню політику, що була спрямована на експансію. Держава відновлює західний вектор зовнішньополітичної діяльності. Першим її проявом стає поширення впливу на територію Гетьманщини, що призводить до циклу військових конфліктів із Польщею та поступового утвердження Московії в регіоні [9, с. 51-54]. Водночас, під час війни між Московією та Річчю Посполитою відбувалася спроба окупувати частину Великого князівства Литовського [9, с. 57-58]. Тому для російської еліти це було продовженням славнозвісного «збирання земель». Під час цих процесів Росія стикається зі Швецією та Османською імперією, котрі стають разом із Польщею головними противниками в проведенні західної експансії, війни на західних рубежах точились всю другу половину XVII ст.

Як нами вже було з'ясовано, однією зі значних ознак імперії є централізована система центрального адміністрування, прямого управління завойованими територіями. Зародки подібної політики можна побачити в політиці Івана III, але найбільш яскравого вираження вона набуває в роки Івана IV. Під час його реформ почалося створення системи центрального управління, відома, як приказна. Детальний опис цієї системи виходить поза рамки цієї роботи, але можна сказати, що приказ представляв із себе прототип міністерства. Приблизно в цей час з'являються прикази, котрі були націлені, на управління новоприєднаними територіями, зокрема, Сибірський приказ, приказ Казанського палацу та згодом Малоросійський приказ [9, с. 34, 54].

Адміністративно-територіальний устрій країни був фактично уніфікований та мав декілька рівнів. Основною одиницею були повіти, які склалися з більш дрібних одиниць. Уже в XVII ст. ключовою фігурою місцевого управління стає воєвода, який отримує право контролю над місцевим самоврядуванням, що функціонувало у вигляді губних та земських ізб, а також комплекс судових, військових та адміністративних повноважень [5, с. 61-62].

У XVII ст. також виникають військово-територіальні округи, які отримують назву «розряд», котрі існували в прикордонних районах та мали на меті організацію оборони та закріплення цих територій за державою [13, с. 67]. Власне в такий спосіб адміністративна система, котру ми спостерігаємо в Московському царстві, мала риси централізації та концентрації владних повноважень для

полегшення контролю центру над периферією, що, безумовно, є імперською рисою.

Однією із суттєвих рис імперського панування є засоби контролю та тиску, зазвичай відомі як «таємна поліція» або «політична поліція». Ця ознака характерна для всіх імперій. Подібного типу органи «контролю» існували ще в Ахеменідській імперії, у Римі, колоніальних державах, і, зазвичай, виключенням не стала Московська держава. Першим яскравим проявом контролю та наступного державного насилля була «опричнина» Івана Грозного, яка мала й політичне забарвлення, носила характер терору проти можливих «фрондистів» [4, с. 57]. Майже через століття в період укріплення абсолютистських тенденцій зароджується повноцінний інституалізований орган влади, що виник 1654 року з особистої ініціативи царя Олексія Романова. Приказ був напряму підпорядкований царю і виконував більшість функцій політичного нагляду, вів також справи державної ваги, наприклад, справа патріарха Никона [12, с. 69-74]. Приказ проіснував до правління Федора II, який його ліквідував.

Нерозривно з адміністративною системою та таємною поліцією була пов'язана армія. Мілітаристський характер теж притаманний усім без виключення імперіям. Московське царство в цьому контексті впродовж усього свого існування було певною мірою мілітаризованою країною. Мілітаризація виявлялася в таких формах як: військово-ленна система (помісна), котра розповсюджувала військовий уклад, а заодно й укріплювала царську владу на просторі всієї держави; створення регулярних військових з'єднань, котрі перебували в спробах постійного вдосконалення та реформації, підвищення їхньої ефективності.

Першим яскравим прикладом вдосконалення можна назвати «стрілецьку реформу» Івана Грозного 1550 року. В основі цієї реформи лежало вдосконалення загонів пищальників, щоб заснувати загони «виборних стрільців», що зіграли значну роль в анексії Казані [3, с. 442-444].

Ще одним яскравим виявом модернізації війська є «розрядна реформа» Олексія Михайловича, яка мала на меті утворення війська «нового строю» з допомогою іноземних військових спеціалістів. Створення «розрядного приказу» та поділ полків на роти, зіграло значну роль у російсько-польській війні за українські землі.

Невід'ємною складовою імперської політики московських царів залишалася ідеологія. Вона завжди виступала ключовим чинником у побудові будь-якої державної структури, а саме більшою мірою імперської структури. Ідеологія дає змогу виправдовувати та обґрунтовувати експансіоністську політику перед зовнішнім світом та власним населенням, формує імперську свідомість. Ми можемо відстежити імперські ідеологічні концепції та відповідно народження імперської свідомості вже в період становлення Московської імперської системи. Хронологічно першою можна виокремити концепцію «збирання руських земель» навколо Москви. Суть цієї концепції відображало прагнення Рюриковичів виступити спадкоємцями Києва, зібравши «руську спадщину» [17, с. 89].

Примітно, що збирання, яке почав ще Іван Калита продовжувалося до останніх років існування російської монархії. Живучість цієї ідеї, яка певною мірою породила панславізм та «російську ідентичність» просто вражає, архетипи цієї ідеології живі досі. Ідеологічний спектр Московії в XV ст. доповнюється концепцією наслідування Візантії, що загинула під османською навалою. Іван III, прагнучи виставити себе, як спадкоємця Палеологів, не тільки бере в дружину

Софію Палеолог, а й «у спадок» приймає герб, частково церемоніал та ідею вселенської православної імперії. Уже в XVI ст. ця ідеологічна концепція отримує свій розвиток і кристалізується в знаменитій теорії «Москва – Третій Рим». Москва стала ототожнюватися з єдиною правильним християнством та спадкоємністю щодо Константинополя та Риму, що одразу висувало претензію московських государів на опіку над православними народами й боротьбу проти іновірців, оплотом якої ставала власне Москва. Необхідно зазначити, що ця ідея в подальшому сприятиме формуванню претензій на панування над Балканами та протоками Босфор та Дарданелли.

Третьою складовою ідеології було візантійське християнство, що стало в подальшому уособленням єдності та самоідентифікації московської державності. Саме православ'я було використане як засіб зміни форми державного управління при Івані Грозному, що дало змогу створення імперії його наступниками.

Отже, зазначені ознаки підводять нас до того, що Московська держава допетровського часу по суті була традиційною імперією.

У цьому контексті проблемним залишається місце феномену петровських реформ в історії. Традиційна історіографія у своїй більшості трактує період петровських реформ як перетворення відсталого Московської держави на сильну та прогресивну європейську імперію, але аналізуючи й маючи уявлення про цей аспект, ми бачимо лише перетворення вже існуючої імперії в її новий тип, а саме авторитарний. Основною метою та результатом реформ стає чітке встановлення самодержавства, поширення влади царя на всі аспекти життя в країні, повна перебудова та підпорядкування церкви державі та утвердження чіткого абсолютизму.

Проведені Петром реформа державного управління, обласна, судова, військова, церковна, фінансова реформа, несли в собі гучні назви та кардинальні зміни існуючої країни, які мали одночасно як позитивні так і негативні сторони. Кожна з реформ мала два боки однієї медалі і впливала на розвиток централізації, автократизації, відхід від традиційної Москви. Судова реформа ще на початку свого існування не могла бути реалізована повноцінно, а судові посади слугували лише методом збагачення, що несло за собою активний розвиток бюрократичного апарату в країні. Маючи на меті відокремити судовий заклад від канцелярії, але різне ставлення до цього процесу в різних регіонах країни несло за собою невдачу цієї реформи ще на її початках. Колишня боярська дума, яку Петро I дещо недолюбливав, за її «свободолюбний характер» була замінена Сенатом (1711 рік), котрий не мав значної самостійної політичної ролі, хоча все ж став важливою ланкою державного апарату, як верховний контрольний орган влади [13, с. 102].

На зміну заплутаній і дещо «архаїчній» системі приказів Петро I починає створення центральних органів управління, так званих колегій. З 1712 до 1720 років було створено дев'ять колегій. Кожна колегія мала певний штат обов'язки, які визначалися генеральним регламентом та спеціальними інструкціями. Питання вирішувалися через голосування. Але значна частина дослідників епохи зазначають, що система колегій була не життєздатна в російських реаліях. Колегії не перейняли основні риси шведського оригіналу, такі як взаємозв'язок усіх частин державного апарату й сувору виконавчу дисципліну серед бюрократії [13, с. 146-150].

Реорганізація державницьких структур відбувалася й на місцевому рівні. 1708 року почалося введення губерніальної адміністративно-територіальної

системи. За Петра I Московія була поділена на 11 губерній. Подібний хід визнавався багатьма істориками негативно як фактично військово-фіскальний надзвичайний захід, оскільки губернатори ставали майже самовладними правителями [13, с. 94-96].

Саме тому пізніше робилися спроби обмежити губернаторські повноваження, створенням ландратів, як губернських колегій. Але вони перетворилися на бюрократичний орган, що в подальшому вимагало від російських правителів корекції цієї системи [13, с. 98-102].

Під час Північної війни почалося введення військової реформи, з'являється система рекрутських наборів [6, с. 114]. Система рекрутства несла за собою в подальшому 52 набори до армії, де забирали в більшості селян на 25 років служби, але формально на довічний строк у складі армії, жорстока муштра та довготривалість служби несла за собою часті втечі рекрутів, що змушувало заковувати їх [11, с. 167].

Зазначена муштра та дисципліна армії надавала петровській імперії військового характеру, готовності до подальшого завоювання, що ми чітко бачимо в довготривалих війнах із Туреччиною, що мали як загарбницький, так і релігійно-ідеологічний характер одночасно. Петро I дещо скорегував московську ідеологію. Він будував не «Третій Рим», як наступник Візантії, а відновлював справжню Римську державу, принаймні, деякі дослідники виокремлюють, як ідейну основу його діяльності [8].

Церковна політика Петра I відзначалася активним насадженням державного контролю та переваги імператора перед церквою. Ця політика відобразилася в скасуванні посади патріарха та створення так званого «Святійшого Синоду». Загалом церковна ієрархія зазнала певного одержавлення, церковники стають службовцями держави, як наслідок, провідниками державної ідеології [18, с. 57].

Висновки. Дослідивши проблему та проаналізувавши вищенаведені факти, ми маємо те, що при Івані III Московська держава починає набувати вигляду імперії. Вона мала мілітаристські риси та чіткі ідеологічні принципи. Реформи Петра I за своєю сутністю не робило з Росії розвинену країну західноєвропейського стандарту та не перетворювали в імперію. Росія, на нашу думку, була цією імперією ще задовго до Петра, який надав їй лише нового авторитарного обличчя та загальнообілізаційного характеру. Деспотична політика Петра I та продовження її його наступниками призвела до різних наслідків, серед яких – революція 1917 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Л.Б. Империя: феномен или этап развития // Вопросы истории. 2000. № 4–5. С. 148–155.
2. Грачев Н.И. Империя как форма государства: понятие и признаки // Вести Волгogr. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. 2012. № 2 (17). С. 18–27.
3. Зимин А.А. Реформы Ивана Грозного. М.: Соцэкгиз, 1960. 512 с.
4. Иванников И.А. Опричнина: причины, содержание, последствия // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. Т. 9. № 3. Ч.1. С. 56–61.
5. История государственного управления России: Учеб. для студентов вузов / отв. ред.. В.Г. Игнатов. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 542 с
6. Каменский А.Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизации. М.: Новое лит. обозрение, 1999. 328 с.

7. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: Реформы России XVIII. Опыт целостного анализа. М.: РГГУ, 2001. 575 с.
8. Кантор В. «Москва – Третий Рим»: реалии и жизнь мифа // Вестник Европы. 2014. № 36. URL: <http://www.vestnik-evropy.ru/issues/moscow-the-third-rome-the-reality-and-life-of-myth.html> (дата звернення: 14.09.2020).
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
10. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. 2-е изд. М.: Международные отношения, 1986. 448 с.
11. Милов Л.В. «История России XVIII – XIX веков. Москва: Эксмо, 2010. 782 с.
12. Очерки истории российской внешней разведки. Том 1. От древнейших времен до 1917 года. / ред. Е. Примаков. М.: Международные отношения, 1995. 240 с.
13. Писарькова Л.Ф.. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы. М.: РОССПЭН, 2007. 743 с.
14. Сахаров А.Н. История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие. Ч.2. Раздел IV–VI. М.: Директ-Медиа, 2014. 702 с.
15. Сыромятников Б.И. «Регулярное» государство Петра Первого и его идеология. М.: Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1943. 210 с.
16. Уколова В.И., Шкаренков П.П. Образ Рима в русской политической культуре // Новый исторический вестник. 2016. №46 С. 64–76.
17. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / пер. с англ. С. Н. Самуйлова. Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
18. Яшина М.А. Церковная реформа Петра I как попытка «вестернизации» православия // Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2018. Т. 18. № 2. С. 55–59.

ДІЯЛЬНІСТЬ АВРААМА ЛІНКОЛЬНА НА ШЛЯХУ ДО ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО КРИСЛА

Анастасія Хмарук

(студентка групи ІІІ7БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Є.В. Дементов

Актуальність теми дослідження зумовлена безперервними дискусіями про історичну роль Авраама Лінкольна в національній історії США. Аж до сьогодні в історіографії існують прямо протилежні оцінювання президентства Лінкольна: від позитивних до майже образливих. У першому випадку 16-й президент США постає перед нами в образі рятівника американської демократії, визволителя рабів і державного діяча, що запобіг розпаду Сполучених Штатів. У другому випадку він зображується абсолютно «сірим» політиком, який винен у розпалюванні чотирирічної громадянської війни, що забрала життя приблизно 600 тис. американців. У зв'язку з цим об'єктивне оцінювання фігури Лінкольна стає важливим науковим завданням, особливо з урахуванням того, що в цьому році виповнюється 155 років від дня його смерті. Тим часом, життя й діяльність Лінкольна являють не тільки науковий інтерес. Вивчаючи біографії президентів, ми пізнаємо духовні цінності й ментальність американців, а це сприяє зростанню взаєморозуміння між нашими народами.

Метою статті є розгляд процесу становлення Лінкольна як політика, приділення особливої уваги атмосфері, у якій проходило його дитинство та юність, аналіз його психологічних особливостей, розкриття найважливіших подій його політичної кар'єри до обрання Авраама на пост президента США.

Стан наукового опрацювання теми. На основі вивчення історіографічних оглядів, можна зробити висновок про існування в американській історіографії двох ключових підходів до розуміння історичної ролі Авраама Лінкольна. Перший належить консервативним історикам: вони описували шістнадцятого президента як людину нічим не примітну й не надто розумну, яка за іронією долі потрапила на пост президента США. Цієї позиції дотримуються такі дослідники, як Е. Каултер, Симкінс, Ренделл та ін. Саме через свою бездарність та політичну провінційність, Лінкольтн допустив найкривавіший братовбивчий конфлікт в історії США.

Другий підхід проявляється в роботах істориків переважно лівої та радикальної орієнтації – У. Дюбуа, У. Фостера [11], Ф. Фонера [10], Г. Аптекера, Д.М. Поттера, К. ван Вудворда, Д. МакКарделла та ін. Їхні погляди містять наступний комплекс суджень: 1) Лінкольтн користувався підтримкою більшості американців, відзначався винятковою чесністю й не зловживав владою, даною йому в роки війни; 2) особистість і діяльність А. Лінкольна багато в чому визначила долю США в складний і драматичний період громадянської війни, спрямувавши їхню історію в єдино вірне русло. Була відновлена цілісність Союзу, знищено рабство, яке гальмувало розвиток країни, демократичним шляхом було вирішене аграрне питання; 3) Лінкольтн є національним героєм, втіленням революційних традицій, людиною, що увіковічила себе опублікуванням Прокламації про звільнення рабів, який відкрив нову, важливу сторінку в історії американського народу [5, с. 36].

Історіографія СРСР та пострадянських країн приділяла увагу біографії Лінкольна головню у зв'язку з подіями громадянської війни 1861–1865 років. У творах із цієї проблеми інформація про життєвий шлях президента не була самостійною, а вписувалася в загальний задум освітлення революційного конфлікту. Ця традиція була закладена в працях радянських американістів А.В. Єфімова [4], А.І. Блінова, І.П. Дементьєва [3], розвинена новим поколінням

радянських американістів Р.Ф. Івановим [5], Г.П. Куропятником [8]. Низка загальних робіт з історії США, при аналізі історії громадянської війни 1861–1865 років не могли залишити поза увагою особистості Лінкольна як президента, який був безпосереднім учасником цих подій.

При написанні статті були використані документи, які можна згрупувати у такий спосіб: Публічні виступи А. Лінкольна, зокрема, інавгураційні промови президента [6], у яких Лінкольн підводив підсумки діяльності своїх попередників, визначав основні напрямки соціально-економічного розвитку США в період його президентства. Ці джерела відображають трансформацію поглядів А. Лінкольна на проблему рабства, єдності держави і взаємовідносин із конфедератами.

Виклад основного матеріалу. Авраам Лінкольн народився 12 лютого 1809 року в родині неосвічених фермерів Томаса Лінкольна й Ненсі Хенкс, які мешкали в маленькій дерев'яній хатині на фермі в окрузі Гардин, штат Кентуккі (недалеко від містечка Ходженвілл). Предки Лінкольна за батьком простежені до Семюела Лінкольна (англ. Samuel Lincoln), ткача, який 1637 року емігрував із Хінгема в британському Норфолку в Хінгем у Массачусетсі. Він був названий на честь дідуся, убитого індіанцями. Коли Аврааму було сім років (1816 р.), сім'я перебралася в Індіану, а трохи пізніше в Іллінойс. У дев'ять років (1818 р.) Авраам втратив матір, після чого його батько одружився з удовою Сарі-Буш Джонстон. Мачуха мала трьох дітей від першого шлюбу, вважала, що діти мусять отримати освіту [5, с. 20].

Лінкольн став першим у родині, хто навчився писати й рахувати, хоча, за його ж зізнанням, він відвідував школу не більше року через необхідність допомагати сім'ї. З дитинства він полюбив читати, проніс любов до книжок через усе своє життя. Денніс, один з друзів його дитинства, згодом писав: *«Після того, як Аврааму виповнилося 12 років, не було випадку, коли б я його бачив без книги в руках.. Це було просто дивно, щоби хлопець міг стільки читати»* [11, с. 13]. У дитинстві Лінкольном були прочитані Біблія, «Робінзон Крузо», «Історія Джорджа Вашингтона», байки Езопа [11, с. 21].

Під час своєї політичної кар'єри, він дивувався багатьох знанням Священного писання, цитати з якого він вставляв у свої промови. Яскравим прикладом є промова Лінкольна «Будинок розділений», лейтмотивом якої була неможливість подальшого існування молодого країни в стані «напіврабства й напівсвободи»; згодом мова ця стала хрестоматійною [9, с. 211]. Крім того, Лінкольн допомагав сусідам писати листи, відточуючи, у такий спосіб, граматику і стилістику [12, с. 98]. Іноді він ходив 30 миль у суд для того, щоб послухати виступи адвокатів.

Фізично Авраам був більш розвинений, ніж його однолітки [8, с. 15]. Він працював на пошті, лісорубом, землеміром і човнярем. Особливо йому добре давалася рубання дров, полювання та риболовлі Лінкольн уникав. З ранніх років Авраам допомагав сім'ї в польових роботах, а, ставши доросліше, підробляв різноманітними способами.

Рабство займало значне місце у світогляді Лінкольна. Його дядько й батько дядька володіли рабами. Батько Лінкольна відкидав рабство як із моральних, так і з матеріальних міркувань: будучи робітником, він не міг конкурувати з рабською працею.

У 1830 році сім'я Авраама Лінкольна знову переїхала. Лінкольн, ставши повнолітнім, приймає рішення почати самостійне життя. Він знаходить тимчасову роботу, під час якої йому доводиться проплисти вниз по річці Міссісіпі й побувати в Новому Орлеані, де Лінкольн відвідав невільничий ринок і на все життя зберіг неприязнь до рабства [1, с. 99]. Незабаром він оселився в селі Нью-Сейлем, у штаті Іллінойс. Там увесь вільний час він присвячував самоосвіті й занять з учителем місцевої школи.

У 1832 році Лінкольн балотувався в члени законодавчих зборів Іллінойсу, але зазнав поразки. Після цього він почав систематично вивчати науки. Спочатку

Лінкольн бажав стати ковалем, але після знайомства з мировим суддею, він взявся за право. У цей же час він зі своїм компаньйоном намагався заробляти, відкривши спільну крамницю, але справи йшли погано.

У 1832 році в Іллінойсі спалахнуло повстання індіанців, які не бажали покидати рідні місця й переселятися на захід, за ріку Міссісіпі. Лінкольн вступив в ополчення, був обраний капітаном, але в бойових діях участі не брав. У 1833 році Лінкольн був призначений поштмейстером у Нью-Сейлемі. Завдяки цьому він отримав більше вільного часу, яке присвячував заняттям. Нова посада давала змогу йому перед відправкою читати газети політичного змісту. Наприкінці 1833 р. Лінкольн отримав посаду землеміра. Погодившись на цю роботу, він упродовж шести тижнів посилено вивчав «Теорію і практику топографічної справи» Гібсона й «Курс геометрії, тригонометрії та топографії» Флінта [10, с. 81].

У роки проживання в Нью-Сейлемі Лінкольну часто доводилося позичати гроші. Своєю звичкою повністю віддавати борги він заслужив одне з найвідоміших своїх прізвиськ – «Чесний Ейб» [4, с. 44].

У 1835 році (у 25 років) Лінкольн був обраний у законодавчі збори штату Іллінойс, де приєднався до вігів. Коли Лінкольн вступив на політичну арену, президентом США був Ендрю Джексон. Лінкольн не схвалював його політики відмови федерального центру від регулювання економічного життя штатів. Після сесії Зборів він ще більш рішуче, ніж раніше, взявся за вивчення права. Вивчившись самостійно, в 1836 році Лінкольн здав іспит на звання адвоката. У цьому ж році в законодавчих зборах Лінкольну вдалося домогтися перенесення столиці штату з Вандель у Спрінгфілд, куди він у 1837 році й переїхав. Там разом із Вільямом Батлером об'єднався у фірму «Стюарт і Лінкольн». Молодий законодавець та адвокат швидко здобув авторитет завдяки своїм ораторським здібностям і бездоганній репутації. Нерідко відмовлявся брати гонорари в бідних громадян, яких він захищав у суді. Після вбивства видавця газети в 1837 році, Лінкольн виступив із першою принциповою промовою в ліцеї «Молодих людей» у Спрінгфілді, у якій підкреслив цінності демократії, конституції і «спадщини батьків-засновників».

У 1846 році Лінкольн був обраний членом Палати представників Конгресу від партії вігів. У Вашингтоні, не будучи особливо впливовою фігурою, він, однак, активно виступав проти дій президента Полку в американсько-мексиканській війні, яку вважав невинною агресією з боку Сполучених Штатів. Тим не менше, Лінкольн голосував за виділення Конгресом коштів на армію, на матеріальне забезпечення солдатів-інвалідів, дружин, які втратили чоловіків. Крім того, підтримував вимогу надати виборчі права жінкам.

Неприйняття американсько-мексиканської війни зашкодило репутації Лінкольна в його рідному штаті, і він вирішив відмовитися від переобрання в Палату представників. У 1849 році Лінкольна сповістили, що він призначений секретарем тоді ще території Орегон. Прийняття пропозиції означало б кінець кар'єри, тому він відмовився від призначення. Лінкольн відійшов від політичної діяльності й у наступні роки займався юридичною практикою, став одним із провідних адвокатів штату, був юрисконсультом залізниці «Іллінойс Централ». Упродовж 23 років своєї юридичної кар'єри Лінкольн брав участь у 5100 справах (за винятком незареєстрованих), разом із партнерами виступав перед Верховним судом штату понад 400 разів [2, с. 225].

25 лютого 1854 Лінкольн став одним з організаторів Республіканської партії. На початку 1855 року законодавчі збори Іллінойсу не обрали Лінкольна в Сенат США. У наступному році він приєднався до республіканців і активно брав участь у передвиборній кампанії їхнього кандидата в президенти Фрімонта. Хоча цей кандидат програв демократу Дж. Бьюкенену як в Іллінойсі, так і на загальнонаціональних виборах, республіканці Іллінойсу провели своїх представників на виборні посади в штаті. У 1858 році він був висунутий

кандидатом на місце в Сенаті США. На виборах його суперником був демократ Стівен Дуглас. Дебати між Лінкольном і Дугласом, у ході яких обговорювалося питання про рабовласництво, отримали широку популярність (дехто називав ці дебати суперечкою між «маленьким гігантом» (С. Дуглас) і «великим молокососом» (А. Лінкольн). Лінкольн вважав рабство неминучим злом в умовах аграрної економіки Півдня. Намагаючись заперечити аргументи Дугласа, який звинувачував свого супротивника в радикалізмі, Лінкольн запевняв, що не виступає за надання неграм політичних і цивільних прав. Питання про рабовласництво, на його думку, входить у компетенцію окремих штатів і федеральний уряд не має конституційного права втручатися в цю проблему. Водночас, Лінкольн твердо виступав проти поширення рабства на нові території, що підривало основи рабовласництва, бо його екстенсивний характер вимагав просування на неосвоєні землі Заходу [12, с. 22].

На виборах переміг Стівен Дуглас, але антирабовласницька промова Лінкольна «Будинок розділений», у якій він обґрунтував неможливість подальшого існування країни в стані «напіврабства й напівсвободи», поширилася в США, створивши її автору репутацію борця проти рабства. У жовтні 1859 року на півдні спалахнуло повстання Джона Брауна, який захопив урядовий арсенал і планував почати повстання рабів. Загін був блокований військами і знищений. Лінкольн засудив дії Брауна як спробу силового вирішення питання про рабовласництво [12, с. 25].

Помірне уявлення в питанні про рабство визначило обрання Лінкольна як компромісного кандидата в президенти від республіканської партії на виборах 1860 року. Обидві партії, і демократична, і республіканська, вели боротьбу за цінності, які уособлювали кандидати. Особистість Лінкольна асоціювалася в американців із працьовитістю, чесністю, соціальною мобільністю [7, с. 69]. Виходець із народу, він був людиною, яка «зробила сама себе». Авраам, якого вже тоді називали «Чесний Ейб», зробив правильні висновки зі своїх перших невдалих кампаній. На цей раз він вибудував передвиборчу тактику значно більш грамотно.

Вельми цікавою була поведінка А. Лінкольна під час передвиборчої кампанії, він не тільки не здійснював поїздок, але й не виступав із передвиборчими промовами. Однак, значну роль у передвиборній кампанії грала візуалізація образу кандидата за допомогою фотографій, яких було зроблено безліч. На них Лінкольн поставав в образі навченого життям юриста й політика, представника елітарних верств, і це повинно було позитивним чином впливати на майбутніх виборців. Для цього на передвиборний образ Лінкольна накладалися риси найбільш популярних президентів минулого – Джорджа Вашингтона, Джеймса Монро, Томаса Джефферсона, Ендрю Джексона. Для успіху йому було потрібно, щоб Північ активно проголосувала, і штаб республіканців приділив цьому питанню дуже серйозну увагу [9, с. 35].

6 листопада 1860 року участь у виборах уперше перевищило 80% населення. Лінкольну, багато в чому завдяки розколу в Демократичній партії, яка висунула двох кандидатів, вдалося на виборах випередити своїх суперників і стати президентом США - першим від своєї партії. Лінкольн переміг на виборах, в основному, за рахунок підтримки Півночі. У дев'яти південних штатах ім'я Лінкольна взагалі не значилося на виборчих бюлетенях та йому вдалося виграти лише в двох округах з 996 [13, с. 89].

Рабовласницькі штати погрожували відділенням від Союзу в разі перемоги республіканців ще до оголошення результатів виборів. Новий президент повинен був вступити на посаду лише в березні 1861 року. Ще на Різдво із Союзу вийшла Південна Кароліна. Потім до неї приєдналися Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Техас і Луїзіана. На початку лютого 1861 року відокремлені штати проголосили Конфедеративні штати Америки і зробили їх президентом колишнього сенатора та військового міністра Джефферсона Девіса. Пізніше

відділилися і приєдналися до Півдня ще чотири штати: Теннесі, Арканзас, Вірджинія й Північна Кароліна. Прикордонні штати Кентуккі, Міссурі, Делавер і Меріленд, де процвітало рабовласництво, довго вагалися, але все ж залишилися в Союзі. У результаті 23 штатам Союзу протистояли 11 штатів Конфедерації [12, с. 92].

23 лютого 1861 року в спеціальному поїзді Авраам Лінкольн прибув до Вашингтона. Під час його інавгурації 4 березня столиця була заповнена військами, які охороняли порядок. У своїй промові Лінкольн сказав: *«Я вважаю, що з погляду універсального права й Конституції союз цих штатів вічний. Вічність, навіть якщо вона не виражена прямо, мається на увазі в Основному законі всіх державних форм правління. Можна з упевненістю стверджувати, що ніяка система правління як така ніколи не мала у своєму Основному законі положення про припинення власного існування. ... І знову, якщо Сполучені Штати не є системою правління у власному розумінні слова, асоціацією штатів, заснованої просто на договорі, може чи вона, як договір, бути мирно розірвана меншою кількістю сторін, ніж було при її створенні?. Уряд не збирається нападати на вас. Ви не отримаєте конфлікту, якщо не нападете першими»* [6, с. 12].

Проте 12 квітня 1861 року жителі півдня атакували й захопили форт Самтер. Лінкольн виявився перед складним вибором. Справа в тому, що конституція США не допускає «незаконного вторгнення збройних сил на землю будь-якого штату або території, під яким би приводом воно не здійснювалось». Лише через два дні після захоплення форту президент Лінкольн оголосив штати Конфедерації в стані заколоту і звернувся до співвітчизників встати на захисту. Його заклик почули 75 тисяч добровольців. У перші місяці війни Лінкольну необхідно було створити армію, флот, відновити дієздатність урядових установ, сконцентрувати всі ресурси для збройної боротьби. У цей період «чесний Ейб» зізнався журналістам: *«Моє життя йде на те, щоби не дати штурму забрати мою палатку, і я забиваю кілочку з такою ж швидкістю, з якою буря їх вириває»* [11, с. 268].

Так почалася кровопролитна громадянська війна. До речі, дотримуючись суворої термінології, громадянською війною події 1861–1865 років зовсім не були, хоча в історію вони ввійшли саме під цією назвою. Громадянська війна – збройна боротьба за державну владу між громадянами однієї країни, а Південь в даній ситуації на загальнодержавну владу й повалення уряду Лінкольна зовсім не претендував [5, с. 99].

Висновки. Авраам Лінкольн народився в 1809 році в штаті Кентуккі в родині бідного фермера-пуританина Томаса Лінкольна. З дитинства Аврааму довелося займатися сільськогосподарською працею. Незважаючи на те, що він не мав можливості здобути освіту, Авраам у ранньому віці полюбив читати книги й багато часу приділяв самоосвіті. У юності Лінкольн спробував професії клерка в магазині, помічника окружного землеміра, комірника, лісоруба. З 1836 року розпочав займатися адвокатською практикою. У 1834–1842 роках Лінкольн чотири рази обирався до законодавчих зборів Іллінойсу від партії вігів. У ці роки він показав себе як політик, який критикує рабство і работоргівлю. У 1854 році Лінкольн став одним з організаторів Республіканської партії. Саме в ці роки сформувалися основні політичні погляди шістнадцятого президента США. Крім неприйняття рабства, Лінкольн не був прихильником війни й розраховував вирішити суперечки мирним шляхом. У результаті виборів, отримавши 40% голосів виборців, Авраам Лінкольн був обраний президентом США. До виконання президентських обов'язків він приступив 4 березня 1861 році. У своїй інавгураційній промові він виклав свої політичні погляди й подальші напрямки діяльності своєї адміністрації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алентьева Т.В. Начало формирования политического образа Авраама Линкольна на Севере // Всеобщая история. Современные исследования. 25 лет кафедре всеобщей истории БГУ. Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 16 / Под ред. С.Ф. Блуменау. Брянск, 2007. С. 96–105.
2. Гаджиев К.С. Американская нация: национальное самосознание и культура. М.: Наука, 1990. 239 с.
3. Дементьев И.П. Американская историография гражданской войны в США (1861-1865). М.: изд. МГУ, 1963. 350 с.
4. Ефимов А.В. Очерки истории США (1492-1870 гг.). М.: Учпедгиз, 1955. 328 с.
5. Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и Гражданская война в США. М.: ЭКСМО, 2004. 447 с.
6. Инаугурационные речи президентов США от Джорджа Вашингтона до Д. Буша (1789-2001). М.: Стратегия, 2001. 528 с.
7. История США. Хрестоматия: пособие для вузов. / Сост. Э.А. Иванян. М.: Дрофа, 2005. 672 с.
8. Куропятник Г.П. Распад Союза и начало Гражданской войны: мнения, оценки, опасения и надежды северян. // Восприятие США по обе стороны Атлантики. М.: Наука, 1997. С. 122–167.
9. Мюррин Дж. Война, революция и формирование нации: американская революция в сопоставлении с гражданской войной // Американский ежегодник, 1997. М.: Наука, 1997. С. 21–54.
10. Фонер Э. Труд: рабский и свободный // Исторический образ Америки. М.: Наука, 1995. С. 67–89.
11. Фостер У.З. Негритянский народ в истории Америки. М.: Издательство иностранной литературы, 1955. 578 с.
12. Хейвуд Г. Освобождение негров. М.: Издательство иностранной литературы, 1950. 345 с.
13. Хрестоматия по новой истории в 3-х томах. Т. 2. М.: Соцэкгиз, 1963. 423 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦЯ АЛЬФОНСА РАЛЛЕ В РОСІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Оксана Лічман

(студентка групи ІГ18Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Мода – безпомилковий показник відмітних ознак суспільства, маленька частинка людини, країни, народу, способу життя, думок, занять, професій. Компонентом моди є парфумерія, яка тісно пов'язана з життям кожної людини з давніх часів, а особливо сьогодні. Вона увійшла в життя ледь не кожної людини, а парфумерне виробництво стало елітною промисловістю. Парфумерна індустрія в Росії почала розвиватися набагато пізніше, ніж у Західній Європі. Але не дивлячись на велику популярність іноземних товарів, російські парфумери все ж таки змогли довести, що вони не гірші і їм вдалося заявити про себе не лише на внутрішньому російському ринку, але й на світовому. Актуальність теми полягає у вивченні процесу становлення та розвитку парфумерної індустрії в Російській імперії на рубежі століть на прикладі життя та діяльності французького підприємця А.А. Ралле та його дітиці – фабрики «Товариство «Альфонса Ралле і К⁰».

Метою статті є з'ясування витоків, умов і тенденцій розвитку, чинників успіху парфумерної компанії «Товариство «Альфонса Ралле і К⁰» у Росії та прослідкувати життєвий шлях його засновника – А.А. Ралле.

Стан наукового опрацювання теми. Дослідники займалися вивченням парфумерії в різних напрямках: історичному, хімічному, медичному та ін. Значний внесок в історію парфумерії зробив радянський дослідник Р. А. Фрідман [10]. Він звернув увагу на широкий спектр проблем: становлення та розвиток парфумерії, охарактеризував її види. Він прагнув не лише дослідити парфумерну індустрію, але й показати особливості різних парфумерних і гігієнічних засобів та навчити правильно в них розбиратися.

Особливе значення в дослідженні парфумерної індустрії в Росії зробив сучасний історик культури В.В. Кожарінов. На основі власної колекції, яку він збирав упродовж багатьох років та власного дослідження він видав декілька книг, найбільш відомою з яких є «Руська парфумерія в ХІХ – на початку ХХ ст.» [6].

Важливою працею щодо розуміння тенденцій розвитку парфумерії в Російській імперії в ХІХ ст. є розвідка Олени Сусліної [9]. У цьому одночасно історичному, етнографічному, культурологічному дослідженні аналізуються особливості розвитку моди та парфумерії на теренах Русі, Московії, Російської імперії. При висвітленні фактажу автор широко використовує унікальні експонати з відділу рідкісної книги Державної російської бібліотеки, пресу, художню та мемуарну літературу.

Також при написанні статті були використані праці відомих російських та іноземних вчених, які у різних аспектах досліджували парфумерно-косметичну індустрію: Ю.А. Беспалова [1], А.В. Скворцова [8], Е.В. Хорватової [11] та ін. В останній праці Е.В. Хорватова яскраво висвітлює становлення та функціонування парфумерної компанії «А. Ралле і К⁰» в Російській імперії, дає біографію Альфонса Ралле та його значення в розвитку парфумерної промисловості в імперії.

Розвідка Е.К. Васильєва, Ю.С. Пернатєва дає характеристику життєвого шляху та діяльності родини парфумера А. Ралле [3].

Основою для дослідження діяльності одного з провідних парфумерів на фабриці Альфонса Ралле – Ернеста Бо, стали спогади одного із працівників фабрики Костянтина Веригіна [4].

Виклад основного матеріалу. Косметика та парфумерія в ХІХ ст. панувала повсюдно. Розвиток європейської парфумерної промисловості показав, настільки прибутковою може бути ця галузь виробництва. У Росії дрібні виробники не могли наситити своєю продукцією великий споживацький ринок. Історія парфумерно-косметичної індустрії в Росії бере свій початок із кінця ХVІІІ ст., коли в Москві купцем Костянтином Павловичем Гіком була відкрита перша парфумерно-косметична фабрика, а в 1792 році Іван Герке заснував у Петербурзі «помадний заклад» [9, с. 340].

У 1802 році вийшов урядовий указ, який давав змогу іноземцю Новіграду робити духи («сиropи і лікери») і продавати їх. З кожної проданої своєї «склянки» він платив у скарбницю по 5 копійок. У 1810 році це підприємство перейшло до надвірного радника Кусовикова, який уже виплачував 20 копійок із пляшки духів. У 1817 році в парфумерній індустрії з'явилася фірма «Луї Буїс і К⁰», в 1843 році засновано парфумерне виробництво Альфонса Ралле, яке з часом стало провідним у цій галузі. У 1855 році російський ринок познайомився з товарами Адольфа Сіу. В 1862 році виникло хімічно-фармацевтичне «Товариство Романа Келера і К⁰», яке випускало й ліки, і косметику. У 1864 році в Москві відкрив виробництво Генріх Брокар. Серед ремісничих закладів можна назвати парфумерний завод Т.А. Леві, розташований з 1864 року у Великому Мартиновському провулку. З 1885 року з винайденням мила від лупи почав свою діяльність провізор А.М. Остроумов, якому належало «Товариство парфумерної фабрики..». До числа схожих закладів належали підприємства, що належали С.Чепелевецькому, К. Ермансу, К. Костянтинову, Е. Бодло, В. Лозе, Н. Ченцову та інші [9, с. 341]. Проаналізуємо діяльність парфумерного виробництва, які належали французькому підприємцю А.А. Ралле.

На початку літа 1843 року в Москві на В'ятській вулиці в Теплому провулку французьким підданним, купцем 2-ї гільдії Альфонсом Антоновичем Ралле була побудована парфумерна фабрика Ралле

Про творця однієї з найстаріших косметичних фабрик у Росії відомо дуже мало. Він народився 1819 року в родині Антуана й Марії-Луїзи Ралле в містечку Шато-Тьєрі (Гренобль) і був наймолодшою, сьомою дитиною. На початку 1840-х років молодий Альфонс відправився шукати щастя в далеку Росію і влаштувався в Москві. Разом зі своїм старшим братом Еженом, професором французької літератури, який планував продовжити педагогічну кар'єру в Московському університеті, а згодом вирішив приєднатися до бізнесу брата, Альфонс відкрив невелику фабрику з виробництва стеаринових свічок [5, с. 2].

Однак, це не означає, що до цього не було ніяких спроб організувати виробництво гігієнічних засобів. У Росії існували деякі майстерні, які займалися миловарінням, деякі провізори з аптек виробляли одеколон. Поодинокі парфумерні лабораторії виробляли спиртові есенції, косметичні мазі та креми. А француз Луї Буїс ще в 1817 році навіть спробував заснувати власну невелику фабрику-майстерню, яка серед іншого виготовляла й парфумерно-косметичні засоби. Але відправною точкою для розвитку парфумерної індустрії в сучасному розумінні все ж прийнято вважати фабрику Альфонса Ралле [11, с. 4].

Підприємливий французький підданий розпочинав із виготовлення свічок, але дуже швидко перейшов до варіння мила, виробництва парфумів і косметичних виробів (помада, пудра, одеколони), усе розширюючи своє виробництво. Тоді на підприємстві працювало всього сорок робітників, а потужність визначалася однією паровою машиною. До 1855 року невелике підприємство розрослося до значних на той час масштабів – було створено 22 будівлі в Теплому провулку. Продукція Ралле швидко ставала популярною. Рецептuru косметичної продукції розробляли спеціально запрошені з-за кордону іноземні фахівці, а сировину завозили з Франції та Італії [11, с. 2].

У тім же 1855 році компанія домоглася престижного звання «Постачальника Двору Його Імператорської Величності», що говорило про найкращу якість товару. Здобути це звання, а також дозвіл на використання державного гербу в Росії XIX ст. було дуже складно, його могло надати тільки міністерство імператорського двору, і для цього слід було упродовж 8–10 років виробляти продукцію найвищої якості [7, с. 2].

Престижності «Торговому дому А. Ралле» додавало й те, що в керівництво новоствореної компанії входив власник заводу з виробництва кристалу Фрідріх Дютфуа, який виготовляв оригінальні флакони для парфумерної продукції [5, с. 2].

У продукції Ралле була особлива упаковка – проста і водночас елегантна. Парфуми розливали у флакони з кристалевою, скляною або дерев'яною пробкою (залежно від аромату). Кожен кусок туалетного мила, щоби не зник аромат, загортали в декілька обгортток, між якими була так звана «програма» – рекламний лист. Зовнішня обгортка доповнювалася двома печатками і скріплювалася двома марками. Це не лише підкреслювало якість продукції, але й захищало від підробок [11, с. 4].

Додаткового успіху компанії Ралле надавала й відмінно організована система збуту товару: численні агенти поширювали парфуми навіть серед вельмож Близького Сходу [2, с. 1].

Рекламуючи свій товар, А. Ралле випускав «Енциклопедію жіночого рукоділля», у якій детально розповідав про якість та переваги своєї парфумерії. У рекламі зазначалося, що в магазинах товариства Ралле можна придбати: «більша ста запахів квіткового одеколону у флаконах по 60 копійок і по 1 карбованцю» [5, с. 3]. Клієнтам парфумерної компанії пропонувалися відомі на той час «Нільська лілія», «Букет Наполеона», «Російська фіалка», «Срібна конвалія», «Джерело кохання», «Камелія», «Азалія», «Рояль», туалетна вода «Віолет» та інші аромати [5, с. 3].

Ноу-хау А. Ралле були особливі, так звані «зимові парфуми» – вони відрізнялися тим, що на свіжому повітрі їх аромат набував чистої кристалевої ноти, що надавало їм особливого шарму. Їх називали «Парфум де фурор» або «Парфуми для хутра», оскільки ними дуже модно ароматизувати рукавички, капелюхи й хутра. Мода на ці парфуми поширилася не лише в Москві та Петербурзі, але й у Європі [11, с. 4]. А. Ралле намагався створити недорогу продукцію високої якості у витонченому виконанні. Провідні спеціалісти компанії слідували за європейськими новинками, переймали вдалий досвід і планомірно модернізували своє виробництво.

Однак, у момент надзвичайної популярності компанії, А. Ралле захворів на сухоти, тому змушений був покинути Росію. У 1856 році А. Ралле продав виробництво своїм компаньйонам – французам Бодрану й Божону, але з умовою, що фабрика завжди буде носити його ім'я. У такий спосіб був створений новий торговий будинок, який отримав назву «Товариство «Альфонса Ралле і К⁰» [6, с. 68].

У 1857 році А. Ралле разом із дружиною та донькою повернувся до Франції, а фабрикою в Росії управляв директорат на чолі з Едуардом Бо (батько майбутнього відомого російського парфумера Ернеста Бо). Едуард Бо – російський француз, син наполеонівського солдата Жана-Батиста Бо, який потрапив у полон і оселився в Росії [11, с. 5]. У Франції А. Ралле розпочинає роботу по відновленню замку в Бів'є, який він придбав у шлюбі. З 1865 до 1888 року Альфонс Ралле займав посаду мера міста Бів'є. Помер Альфонс у 1894 році [5, с. 6].

1865 року в межах виставки мануфактурних виробів, яка проходила в Москві, на фабриці побувала комісія. Тоді ж фабрика була віднесена до першого розряду за широке виробництво і відмінні властивості товарів: помади, туалетного мила, парфумів та інше [11, с. 5].

Для подальшого розвитку компанії потрібно було збудувати нову фабрику. В 1899 році таку фабрику було збудовано (у Бутирках) за проектом академіка-архітектора Оскара-Жана Францевича Дідіо. Підприємство було оснащено найсучаснішими на той час технічними засобами: тут були прийоми механізації, електрика, ліфт, парові машини, телефон. На території фабрики, крім цехів, розміщувалися житлові оселі для робітників і управлінського персоналу. Одночасно на півдні Росії були закладені плантації для вирощування ефіроолійних культур і отримання ароматичних речовин. Сировину тепер перестали завозити з-за кордону, а вирощувати в Росії [6, с. 69].

З 80-х років XIX ст. розпочинається випуск модних квіткових одеколонів, які принесли Товариству славу та значні прибутки, хоча ціна на них була порівняно доступною. Наприклад, флакон найкращого одеколону «Царський вереск» коштував 60 копійок або один рубль [11, с. 5].

У грудні 1896 року компанія була перетворена в «Товариство високої парфумерії А. Ралле і К⁰» з основним капіталом в 1 млн рублів. Уже в 1903 році основний капітал складав 1,5 млн рублів, а в 1913 році – понад 2 млн. Це відповідало статкам найбільших компаній-гігантів того часу [11, с. 5].

Товари компанії продавалися по всій Європі – у Франції, Німеччині, на Балканах і в Туреччині, а також у Маньчжурії й на Далекому Сході. У Росії товариство мало свої відділи в Єкатеринбурзі, Ташкенті, Харкові, Варшаві, Кисловодську, Одесі, Іркутську, Вільно [5, с. 3].

З часом товариство «Ралле і К⁰» стало рекордсменом не лише за кількістю продукції, яку воно випускало (у цехах працювало більш ніж тисячі робітників), але й за кількістю нагород, отриманих на різних численних виставках за якість своєї продукції, які обраховуються понад 60. Наприклад, на Паризькій міжнародній виставці в 1878 році вироби товариства були визнані «вище будь-якої нагороди», а в 1900 році, знову ж таки в Парижі продукція торгового дому Ралле отримала «Гран-прі» [5, с. 3].

Магазини Ралле користувалися великою популярністю. В середині, поряд зі строкатими вітринами, біля прилавоків, які були заповнені витонченими запашними флакончиками, траплялися відомі московські красуні і франти, зав'язувалися багатобічючі знайомства і відбувалися короткі, хвилюючі побачення.

Наприкінці XIX ст. до роботи в компанії приступив Ернест Едуардович Бо (1881–1961) – син директора-розпорядника фабрики «А. Ралле і К⁰». У 16 років, відразу по закінченню гімназії, Ернест Бо відправляється до Франції навчатися парфумерному ремеслу, де стажувався в провідних парфумерів того часу. У 1902 році 20-річний Ернест повернувся до Росії, у компанію Ралле, де навчався в метра

парфумерної справи Лемерсьє. Уже через декілька років, навчившись поєднувати найбільш неочікувані компоненти, він перевершив свого учителя. Він навчився головному – ніколи не йти в науці й мистецтві традиційним способом, завжди шукати свій єдиний і неповторний підхід до професійних проблем [5, с. 4].

Уже через п'ять років, в 1907 році Ернест Бо змінив свого вчителя Лемерсьє на його посаді і стає провідним парфумером «Ралле». Його парфуми «Царський вереск» мали шалений успіх, а «Фея троянд» довгий час вважалася найкращим втіленням аромату троянди. Фурор наробили його парфуми «Букет Наполеона», які він приурочив до 100-річчя Бородинської битви [6, с. 69].

Доля Ернеста Бо була досить мінливою й повною драматизму. Життя підносило йому подарунки у вигляді приголомшливого успіху. Під час війни 1914 року він пішов на фронт, де його за проявлену мужність було удостоєно декількох бойових орденів та медалей. Потім відбулася російська революція, яка залишила Ернеста без статусу і статку. Йому довелося розпочати все з початку. В 1920 році він знову вступає до Ралле, на його новий завод у Грассе, неподалік від Канн. Тут він створив низку екстрактів для найбільших паризьких будинків, і серед них – Шанель №5, успіх був неперевершеним [4, с. 19].

Щодо створення парфумів Шанель № 5 Ернест Бо розповідав: «Почему такое название? Мадемуазель Шанель, имевшая очень модный кутюрный Дом, просила меня создать для нее духи. «Как назвать эти духи?» – спросил я ее. Мадемуазель Шанель ответила: «Я представляю коллекцию платьев пятого числа пятого месяца, то есть в мае. Значит, и оставим духам номер, который они носят. Этот 5-й номер принесет им успех» [4, с. 20].

Однак, з часом керівництво Будинку Шанель Chanel і Bourjois, які прагнули до новизни у своїх брендах практично одночасно звільнили його з обох компаній. Ернест Бо, який присвятив усе своє життя високій індустрії ароматів не витримав такого удару, його здоров'я погіршилося і 8 березня 1962 року він помер [4, с. 21].

Що ж стосується Товариства «Ралле і К⁰», то воно було націоналізовано ще в 1917 році й перейменовано в «Державний миловарний завод № 4». Парфумерія та косметика в громадянську війну втратили свою актуальність, попит на них різко спав. Тому, як і інші спеціалізовані підприємства, завод перейшов на випуск лише мила. У 1922 році, коли керівники «номерних» підприємств клопотали про присвоєння їхнім заводам власних імен завод був перейменований у «Державну мильно-косметичну фабрику «Свобода». А в 1930 році було вирішено зробити спеціалізацію підприємства більш вузьким. Тоді все парфумерне виробництво з фабрики «Свобода» було передано фабриці «Нова Зоря», а «Свобода» сконцентрувалася на виробництві мила – в 1930-ті роки кількість його сортів було більш ніж 30. Так само випускалися зубні порошки, засоби для гоління, креми, гігієнічні засоби для спортсменів [11, с. 7].

У роки війни «Свобода», як і багато інших підприємств, була частково евакуйована. Виробництво орієнтувалося на потреби фронту. Крім мила й дусту виробляються гліцерин для авіації, вибухові речовини, горючі суміші, гільзи, запали для гранат [11, с. 7].

Висновки. Отже, історія парфумерної індустрії в Росії розпочинається в 1843 році, коли французький підданий Альфонс Ралле заснував своє перше парфумерне підприємство в Москві. З часом виробництво парфумера розрослося до небачених масштабів і перетворилося на товариство «Ралле і К⁰», яке займалося випуском переважно елітної продукції. Серед клієнтів Ралле були перші персони країни, у тому числі і представники Імператорського дому. Ноу-хау А. Ралле були так звані «зимові парфуми», які набували особливого аромату на свіжому морозному повітрі (це – «Парфум де фурор» або «Парфуми для хутра», які набули популярності по всій Європі). Саме в компанії Ралле працював Ернест Бо – парфумер, який створив низку неперевершених парфумів, найбільш відомими з яких стали «Шанель № 5».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беспалова Ю.А., Дмитриева А.М. Ароматы мира. М.: Наука, 2005. 267 с.
2. Васильев А.А. Этюды о моде и стиле. М.: Альпина нон-фикши. Глагол, 2008. 559 с.
3. Васильева Е.К., Пернатъев Ю.С. 50 знаменитых бизнесменов XIX в. Харьков: Фолио, 2004. 512 с.
4. Веригин К.М. Благоуханность. Воспоминание парфюмера. М.: Изд-во: КЛЕОграф, 1996. 238 с.
5. История российской парфюмерной компании «А. Рале и К⁰» // Дореволюционная Россия. URL: <http://statehistory.ru/1298/Istoriya-rossiyskoy-parfyumernoy-kompanii-A--Ralle-i-Ko/> (дата звернення 02.09.2020).
6. Кожаринов В.В. Русская парфюмерия XIX – начало XX века. М.: Советский спорт, 1998. 158 с.
7. Рузанова Т. История «золотого века» // Красота – наша сила. – июль, 2012. URL: <http://www.nashakrasa.ru/tag/voзраст> (дата звернення 02.09.2020).
8. Скворцова А.В. Символика на русских парфюмерных флаконах // «Академия русской символики «Марс», Альманах. № 2. М., 2005. URL: http://www.geraldika.org/02_2005_15.htm (дата звернення 03.09.2020).
9. Суслина Е.И. Повседневная жизнь русских щеголей и модниц. М.: Молодая гвардия, 2003. 381 с.
10. Фридман Р.А. Парфюмерия и косметика. М.: Пищевая промышленность, 1975. 58 с.
11. Хорватова Е.В. Знаменитые московские парфюмеры. Товарищество «А. Рале и К⁰» // Эхо. 2013. URL: <https://eho-2013.livejournal.com/73356.html> (дата звернення 03.09.2020).

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ГРИГОРІЯ РАСПУТІНА ДО ЗУСТРІЧІ ЙОГО З ЦАРСЬКОЮ РОДИНОЮ РОМАНОВИХ

Аліна Шаповалова

(студентка групи ІІІ7БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Є.В. Дементов

Актуальність проблеми. Григорій Распутін є однією з ключових фігур в історії Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст., ім'я якого набуло світову популярність. Про нього знято десятки фільмів, написані книги і п'єси; його ім'ям названі журнали, ресторани, клуби тощо. За сто років життя і смерть селянина з села Покровського Тобольської губернії стала легендою. Селянське походження, погляди на внутрішню і зовнішню політику та близькість до імператорської сім'ї викликали неоднозначне ставлення до нього сучасників. За життя Распутін викликав неймовірну ненависть одних і релігійне шанування інших. Вони бачили в ньому втілення диявольського зла, шарлатана, аморального сатира, німецького шпигуна, інтригана, але одночасно існувала й інша думка: святий старець, богонатхненний віщун, обдарований даром зцілення, юродивий, «божа людина». Однак, увагу преси та громадськості Распутін здобув, насамперед, тісними й довірчими стосунками з царською сім'єю, особливо з імператрицею Олександрою Федорівною, яка ревно вірила, що він здатний вилікувати хворого на гемофілію спадкоємця престолу царевича Олексія. Одні вважали його опорою династії Романових, інші – відчували неприязнь, бачили конкурента в боротьбі за вплив государя. Його життя і смерть оповиті загадками та міфами, багато чуток і домислів представлено в різних джерелах, і буває важко зрозуміти де ж саме правда.

Актуальність даної роботи полягає в тому, що в останні роки інтерес до ролі Григорія Распутіна в історії не тільки не зменшується, а й збільшується. Знаходяться або розсекречуються нові документи, які конкретизують картину останніх років монархії, де в тому числі фігурує ім'я Распутіна, які допомагають пролити світло на ті чи інші події.

Метою статті є дослідження особистості та життєдіяльності Григорія Распутіна до зустрічі його з царською сім'єю.

Стан наукового опрацювання теми. Історіографія проблеми включає наукові доробки О. Платонова, який у своїй праці «Життя за царя» доводить, що образ Распутіна – всесильного тимчасового правителя – створений, щоб догодити силам, які руйнували Росію і царський престол [5]. Автор говорить, що між придуманим Распутіном і реальною людиною немає нічого спільного. У дослідженнях Н. Євреїнова ми бачимо відкриття Распутіна як прихильника секти «хлистів» [3]. Е. Радзинський у праці «Распутін: життя і смерть» упродовж всієї книги доводить, що Григорій Распутін, мужик, сектант, християнський містик, але не «надлюдина», і що у його житті та смерті немає нічого містичного [6].

Джерельна база даної роботи досить потужна. Велику кількість її становлять документи, періодика, щоденники провідних державних діячів. Досить вагомим джерелом є збірник творів Г.Ю. Распутіна «Житіє досвідченого мандрівника. Мої думки і роздуми» [7], в якому Григорій Юхимович описує своє дитинство, різні думки, а також представлено листи, його пророцтва. Іншим вагомим джерелом є мемуари Фелікса Юсупова, у яких ми можемо знайти багато згадок про Распутіна, зокрема, відомості про його вбивство [8]. Цікавим джерелом є збірка листів Олександри Федорівни до імператора Миколи ІІ. У цих листах ми можемо відстежити шлях зближення царської сім'ї та Распутіна й побачити ступінь довіри до нього Олександри та Миколи [1].

Виклад основного матеріалу. Біографію Распутіна можна розділити на два періоди: життя до приїзду в Петербург і після. Про перший етап – життя в Сибіру відомо небагато. Григорій Юхимович Распутін (справжнє прізвище – Новий) народився 29 липня 1871 року в селі Покровському Тюменського повіту Тобольської губернії. Молодший син у заможній, на ті часи, селянській родині. З дев'яти народжених дітей до юнацького віку дожили тільки двоє – сам Григорій і його сестра Феодосія. Остання вийшла заміж за селянина Данила Павловича Орлова з села Космакове. Як єдиний помічник батька, він рано став працювати: пас худобу, працював візником, ловив рибу, допомагав збирати врожай. У Покровському школи не було, і Григорій аж до початку свого мандрівництва був неписьменний. Загалом, він нічим не виділявся серед інших селян.

Ось як він сам описує свою юність в інтерв'ю газеті «Новий час»: *«У п'ятнадцять років, у моєму селі, в літню пору, коли сонечко тепло гріло, а птахи співали райські пісні, я ходив по доріжці і не смів іти по середині її ... Я мріяв про бога ... Душа моя рвалася в далечінь ... Не раз, мріючи так, я плакав і сам не знав, звідки сльози й навіщо вони. Доросліше, з товаришами розмовляв я про бога, про природу, про птахів ... Я вірив у хороше, добре ... і часто сидів я з людьми похилого віку, слухав їхні розповіді про життя святих, про великі подвиги, про великі справи, про царя Грозного і ... так пройшла моя юність ... у якомусь спогляданні, в якомусь сні ... і потім, коли життя торкнулося, доторкнулося до мене, я біг кудись у кут і таємно молився ... Незадоволений я був ... На багато відповіді не знаходив ... і сумно було ... І став я попивати ...»* [7, с. 7].

У 18–19 років він одружився на селянці Параскеві Федорівні Дубровіній (1865–1930). Вінчання було 2 лютого 1887 року, і вже через півтора року з'явилася у них перша дитина. Всього у Григорія Юхимовича і Параскеви Федорівни народилося семеро дітей. Не дивлячись на одруження, він продовжував пити та обкрадати односельчан. У 1892 році Григорія звинуватили в крадіжці колів із монастирської огорожі та вислали на рік із села. Він був змушений покинути рідне село та відправитися в подорож кінцевою точкою якої був Єрусалим.

Під час своїх мандрів він зустрічав різних людей і почерпнув від них чимало знань. Були в селянському середовищі люди, які здійснювали мандрівництва не раз і не два за життя, а регулярно, майже кожен рік. У них були свої господарства, будинки. Повертаючись додому, вони продовжували займатися селянськими справами. Таким регулярним, досвідченим, за його власними словами, мандрівником і був Григорій Распутін. Він не кидав свого селянського господарства аж до смерті і, де б не був, як правило, на весняні роботи та збирання врожаю приїжджав у Покровське.

Справжніх мандрівників можна було впізнати за зовнішнім виглядом – строгий, серйозний, пронизливий погляд, одяг із грубого, селянського сукна, перепоясаний ремнем або просто мотузкою. З-під одягу іноді визирала волосяниця або навіть вериги – різного виду залізні ланцюги, смуги, пута, кільця, що носилися християнськими аскетами на голому тілі для смирення плоті. В руках посох, ноги босі. Приблизно так виглядав за часів своїх мандрів і Григорій. Три роки він носив вериги.

У день мандрівники проходили десятки верст, незважаючи на погоду. Ходаком Распутін був хорошим, невпинним. Як сам він розповідає: *«Я йшов по 40–50 верст на день і не питав ні бурі, ні вітру, ні дощу. Мені рідко доводилося їсти, по Тамбовській губернії – на одній картоплі ... доведеться – Бог пошле, з нічлігом пустять – тут і поїм»* [7, с. 14].

Мабуть, першим монастирем, де здійснив свою прощу Григорій Распутін, був Абалакський чоловічий монастир, що знаходився в красивому місці на березі Іртиша. Історію цього монастиря Распутін часто розповідав і в Петербурзі, і в Москві.

«Мені доводилося, – розповідав Григорій Распутін, – переносити нерідко всякі біди та напасті; так доводилося, що вбивці робили проти мене, що різні були погоні, але на все милість Божя! То скажуть: «Одяг недоладний», то в чому-небудь та забудуться наклепники неправди. З ночівлі йшов із півночі... Не один раз нападали вовки, але вони розбігалися. Не один раз нападали хижаки, хотіли обібрати, я їм казав: «Це не моє, а все Боже, ви візьміть у мене, я вам помічник, з радістю віддаю», – їм щось особливо скаже в серцях, вони подумують і скажуть: «Звідки ти і що таке з тобою?» «Я людина – посланий брат вам і відданий Богу» [7, с. 15].

Верхотурський Миколаївський монастир, що розташований у Пермській губернії, Григорій Распутін, зазвичай, відвідував не один, а збирав на паломництво селян із навколишніх сіл. Йшли пішки сотні верст старим сибірським трактом від Тюмені на Туринська, а потім на місто Верхотур'є.

Мандрівництва для Распутіна – не самоціль і тим більше не засіб відходу від життя, а внесення в нього духовного начала, надання йому вищого сенсу через подвижницьке служіння. У мандрах Григорій виснажував своє тіло до того, що йому починали являтися видіння.

«Лиходій ворог задрив усієї моєї доброї справі, то він був у вигляді жєбрака, а все-таки знатно, що ні жєбрак, а ворог у тумані. Я встигав у той час хресним знаменням себе оберегти, і раптом зникав як прах. То мені казав, що село за 30 верст, дивишся через волосінь і вийшов на долинку – тут і село. Який сатана!» [7, с. 16].

Григорій не лукавив, не обманював, не соромився зізнаватися у своїх людських слабостях. Часом його охоплювали «помисли безбожні, втома неописана, голод невисловлений, спрага пиття невизначена». Але Григорій розумів, що це спокуса й намагався з нею боротися, хоча це давалося нелегко. Коли після далекої дороги приходив у село, виникало пристрасне бажання попити та поїсти. Але це спокуса, і її треба пересилити, піти до церкви, відстояти службу, а потім вже думати про їжу та питво.

Найдальшою дорогою Григорія в цей період стало паломництво в Київські монастирі. Від Покровського до Києва понад 3000 верст. Якусь частину цієї відстані він долав на пароплаві, іноді підвозили селяни на своїх возах, проте основний шлях Григорій йшов пішки. Встаючи рано на світанку, виходив натщесерце. Йшов від села до села, від монастиря до монастиря, харчувався тим, що подавали селяни або що в дорозі заробляв поденною роботою. Ночував де доведеться, куди покладуть: і в хаті, і в сараї, і на сіннику, а бувало, і в чистому полі на купині.

Захоплення Києвом, і перш за все Києво-Печерською Лаврою, Григорій зберіг на все життя. Коли після багатьох тижнів шляху відкрилися перед ним купола київських святинь, Григорій встав на коліна і заплакав.

Повернувшись із мандрів, Григорій продовжує займатися селянською працею, але ніколи не забував про молитву. У стайні він викопав собі невелику печерку і протягом восьми років йшов туди молитися. *«Я віддалявся туди й там мені було смачно, тобто приємно, що в тісному місці не розбігається думка, нерідко й ночі всі там проводив» [7, с. 15].*

У 1900-х роках Григорій Распутін – вже духовно зріла людина, «досвідчений мандрівник», як він сам себе називав. Півтора десятка років мандрів і духовних пошуків перетворили його в людину, навченого досвідом, який орієнтувався в людської душі, здатного дати корисну пораду. І це притягувало до нього людей.

Спочатку невелика кількість селян із навколишніх сіл приходила до нього, пізніше слава про досвідченого мандрівника поширювалася ширше й ширше! До нього приїжджали люди здалеку, він всіх приймав, влаштовував на нічліг, вислуховував і давав поради. Неграмотний ще в 1897 році, селянин Григорій

Распутін починає читати й писати, освоює Святе Письмо так, що знає його майже напам'ять, тлумачить його для всіх бажаючих.

Треба зауважити, що в цьому суспільному становищі Григорія Распутіна поки немає ще нічого незвичайного. У ті роки в багатьох місцях Росії жили люди, подібні Григорію, навчені досвідом мандрівників і прочан, готові дати духовну пораду. Григорій ще не знайомий ні з ким із «сильних» світу цього, і ті, кому він допомагав духовною порадою, – свої брати-селяни або люди з міських низів. Пізніше, його слава мудрого селянина, духовного вчителя, людини, досягне столиці.

У 1903–1904 роках Григорій Распутін захотів побудувати в рідному селі новий храм, але грошей на нього не було. Тоді в 1904 році він відправився в Петербург з одним рублем у кишені, в пошуках благодійників. По дорозі голодував, навіть на чай часом грошей не вистачало. Приїхавши до столиці, втомлений і голодний, вирушив відразу до Олександрівської лаври поклонитися мощам.

Тодішній єпископ Сергій познайомив Григорія з високопоставленими архієреями і, зокрема, з єпископами Феофаном і Гермогеном. Далі перед ним відкрилися двері салонів вищого світу. Його запрошують із проханням помолитися й дати духовну пораду. Як правило, він не відмовляв нікому. У вищих колах Григорій тримав себе незалежно і впевнено, як людина, яка відчувала своє вище призначення. Він ні перед ким не схиляв голову і не боявся говорити правду в очі, що багатьом і не подобалося. За покликком душі він міг відмовитися від зустрічі з князем або графом і крокував пішки на околицю, щоб поспілкуватися з селянином, чи робітником.

Єпископ Феофан вводить Григорія в дім великих княгинь Мілиці Миколаївни та Анастасії Миколаївни, з якими в той час у тісній дружбі знаходилася сама цариця. Саме в будинку цих великих княгинь Григорій Распутін у жовтні 1905 року вперше познайомився з царським подружжям. На царицю сибірський мандрівник із самого початку справив глибоке враження. Дата першої особистої зустрічі з імператором добре відома – 1 листопада 1905 Микола II записав у своєму щоденнику: «Пили чай із Мілицеєю і Станою. Познайомилися з Божою людиною – Григорієм із Тобольської губернії» [2, с. 42].

Упродовж більш ніж десяти років Григорій Распутін був для царської сім'ї одним із найближчих людей, а в якісь періоди навіть найближчим. І цар, і цариця, і царські діти, безумовно, любили його та вірили йому. Зустрічі їх були нечасті, але оскільки проводилися негласно і навіть таємно, то розглядалися придворними як події величезної важливості, про які на наступний день ставало відомо всьому Петербургу. Цар із царицею ділилися з ним своїми турботами та тривогами і перш за все, звичайно, постійною тривоگوю за життя сина та спадкоємця, хворого на невиліковну хворобу гемофілію. Ця хвороба передалася за материнською лінією і виражалася в поганому згортанні крові. Кожен удар міг призвести до внутрішнього крововиливу, кожна рана могла стати небезпечною для життя.

Для царської сім'ї Григорій був уособленням надій і молитов. Його проводили, як правило, бічним входом, по маленькій драбинці і приймали не в приймальні, а в кабінеті цариці. При зустрічах Григорій цілувався з усіма членами царської сім'ї, а потім вже велися неквапливі бесіди. Распутін розповідав про життя та потреби сибірських селян, про святі місця, де йому доводилося бувати. Слухали його дуже уважно й ніколи не перебивали. Цар із царицею шанобливо називали Распутіна «наш друг» або «Григорій», а Распутін їх «папою і мамою», вкладаючи в це сенс «батько й мати народу».

Григорій Распутін був єдиною людиною, здатною допомогти спадкоємцю з його хворобою. Як він це робив, напевно, назавжди залишиться таємницею. Але факт є факт, страшна хвороба незгортаності крові, перед якою були безсилі найкращі лікарі, відступала при втручанні Григорія. Для цього є безліч свідчень,

навіть з боку осіб, які ненавиділи Григорія. Так, палацовий комендант В.М. Воейков писав у своїх спогадах «З царем і без царя»: «З першого ж разу, коли Распутін з'явився біля ліжка хворого спадкоємця, полегшення відбулося негайно. Усім наближеним царської родини добре відомий випадок у Спаллі, коли лікарі не знаходили способи допомогти Олексію Миколайовичу, який страждав від болю. Як тільки за порадою А.А. Вирубової була послана телеграма Распутіну і був отриманий на неї відповідь, болі стали вицухати, температура стала падати й незабаром спадкоємець поправився» [5, с. 11].

Довіряючи «старцю» не так сильно як Олександра Федорівна, Микола II доручає генералу В.М. Дедюліну, коменданту палацу і його помічнику, піддати Распутіна упередженому, але обережному допиту. На їхню думку, він мужик хитрий і фальшивий; подальші звіти секретних агентів повідомляють про самозванця, лжепроповідника, показуючи, ким він є в реальному житті. Члени царської родини також намагалися відкрити государю очі на те, що відбувається. Він терпляче слухав все, але при цьому не приймав ніяких дій проти Распутіна. Щодо імператриці, то вона вважала ці данні наклепом і все більше проводила часу з Распутіним, відмовляючись через це позбутися людини, котра уміла кількома словами перемагати недугу її сина. Незважаючи на подальші викриття, для царської сім'ї (тобто для імператора, імператриці та їхніх дітей) Распутін назавжди залишився святим, і ніщо не могло змусити їх змінити це переконання.

Листи цариці до чоловіка наповнені глибокою вірою в Григорія Распутіна: «Так, одні молитви й безмежна віра в Божу милість, – пише вона, – дають людині силу все переносити. І наш Друг допомагає нести твій важкий хрест і велику відповідальність» (24 вересня 1914 р.) [1, с. 86].

«Ні, слухай нашого Друга, вір йому, його серцю дорогі інтереси Росії і твої. Бог не дарма його нам послав, тільки ми повинні звертати більше уваги на його слова – вони не говоряться на вітер. Як важливо для нас мати не тільки його молитви, а й поради» (10 червня 1915 р.) [1, с. 92].

«Ах, милий, я так гаряче молю Бога, щоб він просвітив тебе, що в ньому наш порятунк: якби не було його тут, не знаю, що було б із нами. Він рятує нас своїми молитвами, мудрими порадами. Він – наша опора й допомога» (10 листопада 1916 р.) [1, с. 45].

Царське подружжя доволі часто звертаються до Распутіна за допомогою та молитвою. Ось доволі знакові рядки з листів цариці царю: «Я просила Аню телеграфувати нашому Другові, що справа йде дуже серйозно і що ми просимо його помолитися» (24 листопада 1914 р.) [1, с. 103].

«Мене турбує твоя думка про поїздку до Литви й Польщі, чи не зарано їдеш, – пише цариця чоловікові, – адже настрої так ворожий Росії ... Я попрошу нашого Друга особливо за тебе помолитися, коли ти там будеш» (6 квітня 1915 р.) [1, с. 105]. «Наш Друг благословляє твою поїздку» [1, с. 35].

Справа доходить до того, що цариця наділяє надзвичайними властивостями речі, щі належали Григорію. В особливо важливі періоди – «велика» роль надавалася гребню, який Распутін подарував цареві: «Благословляю і цілую, мій дорогий, не забудь зачесатися» [1, с. 82]. «Не забудь перед засіданням міністрів потримати в руці образок і кілька разів розчесати волосся його гребенем» (15 вересня 1915 р.) [1, с. 84].

Після вбивства Распутіна Микола II носив його натільний хрестик.

Висновки. Отже, занесений випадком і волею російських аристократів на саму вершину російської політики Григорій став центральною фігурою у великій грі «великих» людей і не бажаючи того здобув собі велику славу. Його життя наповнене масою незрозумілих подій і фактів, пов'язаних із наближеністю до сім'ї імператора Миколи II і впливом на долю Російської імперії. Одні історики вважають його аморальним шарлатаном і шахраєм, а інші впевнені, що Распутін був справжнім провидцем і цілителем, що дозволило йому здобути довіру й мати

певний вплив на царську сім'ю. Але, ким же був насправді Распутін? Гіпнотизером та розпусником? Або, можливо, главою власної секти? Старцем, Божою людиною, як називав його Микола II, чи «чортом в людській подобі»? Чи справді був провидцем? Григорій Распутін – неоднозначна особистість у вітчизняній історії, суперечки про яку ведуться вже ціле століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гессен И.В. Письма императрицы Александры Фёдоровны к императору Николаю II. Берлин: Слово, 1922. 210 с.
2. Дневник Николая II. URL: <http://www.rus-sky.com/history/library/diaris/1905.htm>.
3. Евреинов Н. Тайна Распутина. Ереван: Типография Ереванского государственного университета, 1990. 80 с.
4. Кочетов А. В. Святой чёрт: Сборник. М.: Книжная палата, 1990. 320 с.
5. Платонов О. Жизнь за царя (Правда о Григории Распутине). Санкт-Петербург: Воскресение, 1996. 308 с.
6. Радзинский Э. Распутин: жизнь и смерть. Москва: Вагриус, 2000. 576 с.
7. Распутин Г.Е. Житие опытного странника, Мои мысли и размышления. СПб.: Воскресение, 1993. 114 с.
8. Юсупов Ф. «Конец Распутина» (воспоминания, 1927) // Григорий Распутин. Сборник исторических материалов. М.: Вагриус, 1997. 320 с.
9. Сборник исторических материалов в 4-х томах (Григорий Распутин). Т.1. М.: Терра, 1997. 315 с.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Л.Д. ТРОЦЬКОГО ДО 1905 РОКУ

Віталій Шпак

(студент групи ІІІ7БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Є.В. Дементов

Актуальність проблеми. Лев Давидович Троцький без сумніву є одним із найвідоміших діячів міжнародного соціалістичного руху, його особистість досі є обговорюваною, і при всіх своїх протиріччях, видатною. Інтерес істориків до його персони до сьогодні не згасає, оскільки Троцький залишив по собі величезний спадок. У період СРСР образ Троцького було дискредитовано, радянська історіографія всесторонньо критикувала його діяльність, а в пропаганді він фігурував як зрадник. Лева Троцького було реабілітовано лише після розпаду СРСР, тоді ж почалися дослідження, які намагалися оцінити його особу більш-менш об'єктивно. Тим не менше, у народі чітко закріпився образ зрадника, котрий насаджувався впродовж усього існування радянської держави. За весь час своєї діяльності, Лев Троцький завжди перебував в епіцентрі глобальних політичних подій. Однією з таких подій стала перша російська революція, котра відбулася в 1905 році, і в якій Троцький брав активну участь.

Метою статті є розгляд діяльності Л.Д. Троцького до 1905 року.

Стан наукового опрацювання теми. Одним із перших дослідників, хто почав досліджувати життя Лева Троцького, його політичну діяльність, був польський історик-марксист Ісаак Дойчер. Письменник присвятив Троцькому біографічну трилогію, у якій розглядався життєвий шлях революціонера, починаючи від його народження, закінчуючи останніми роками життя. Безпосередньо про ранні роки Троцького і його участь у революції 1905 року описується в праці «Троцький: Озброєний пророк» [3]. Ця праця цікава тим, що автор описує Троцького з явною симпатією, за такий підхід вона піддалась критиці.

Більш детально і критично діяльність Троцького розглядається в праці Георгія Чернявського «Лев Троцький» [11]. Ця праця відрізняється від попередньої саме своєю критичною позицією, також помітна явна антикомуністична позиція автора. При підготовці статті ми використовували комплекс таких джерел: мемуари, листи, спогади, статті, історичні документи, збірки праць та публікацій. Наприклад, нами було використано автобіографію Лева Троцького «Мое життя». Мемуари Троцького мають напівхудожній характер, автор часто відходить від основної теми й роздумує над питаннями, котрі не відносяться до теми [11]. Також було використано статті, резолюції, брошури за авторством Троцького, котрі він написав у цей період [8, 9, 10].

Також було використано інші історичні документи, які дали змогу ширше розкрити тему. Зокрема, протоколи ІІ-го з'їзду РСДРП [1]. Під час дослідження було використано спогади очевидців тих подій. Це, зокрема, «Спогади про Леніна» Н.К. Крупської [5], а також мемуари П.А. Гарві «Спогади соціал-демократа: статті про життя і діяльність» [2]. Гарві неодноразово зустрічався із Л.Д. Троцьким, і залишив низку спогадів про зустрічі із революціонером. Під час роботи, було використано також спогади Г.А. Зіва «Троцький. Характеристика (За особистими спогадами)» [4]. Зів знав Троцького, починаючи від їхньої діяльності в Миколаєві, і з його спогадів можна простежити розвиток особистості Л.Д. Троцького.

Виклад основного матеріалу. Лев Давидович Бронштейн народився 26 жовтня (7 листопада) 1879 року, у селі Яновка, на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Батьки були єврейськими колоністами, проживали в Громоклеї, переїхали до Яновки незадовго до народження сина [12, с. 20–21]. Батько, Давид Леонтієвич Бронштейн був землевласником, йому належало 100

десятин землі, котрі він викупив у поміщика Яновського, 200 десятин він орендував. Матір, Анна Бронштейн, до переїзду в Яновку очолювала общину Громоклеї, на її пожертви в колонії було збудовано синагогу й хедер. Лев (Лейба, у свідоцтві про народження) став п'ятою дитиною в родині. Четверо дітей Анни й Давида Бронштейнів померли в дитинстві, до зрілості, окрім Лева, дожили старший брат Олександр, старша сестра Єлизавета й молодша сестра Ольга [11, с. 22]. Троцький так описував свої дитячі роки: *«Моє дитинство не було дитинством голоду й холоду. На час мого народження батьківська родина вже знала достаток. Але це був суворий достаток людей, які піднімалися з потреби вгору й не бажають зупинятися на півдорозі. Всі м'язи були напружені, всі помисли спрямовані на працю й накопичення. У цьому побуті дітям діставалося скромне місце. Ми не знали потреби, але ми не знали й щедрість життя, її ласки»* [11, с. 17].

У 1886 році розпочав навчання в громоклеївському навчальному закладі, де, крім релігійних знань, вивчав російську мову, арифметику. Коли Леву виповнилося 9 років, батьки відправили його на навчання до Одеського реального училища Св. Павла [12, с. 25]. В Одесі проживав у сім'ї Мойсея Шпенцера, племінника своєї матері, котрий займався журналістикою і статистикою [11, с. 59]. Навчаючись в Одесі, Лев проявив себе талановитим учнем, і саме в цей період проявився його неспокійний характер. Під час навчання в другому класі, у нього розгорівся конфлікт із вчителем французької мови Бюрнандом, якого не любив весь клас. Після того, як вчитель поставив одиницю одному з учнів, весь клас вирішив влаштувати «концерт», тобто всі учні почали вити, що вивело вчителя із себе [12, с. 28; 11, с. 88]. Бронштейн також брав участь у цьому «концерті», у результаті чого, коли почалося розслідування цього ексцесу, один з учнів доніс, що організатором був саме він [11, с. 89]. Лева Бронштейна було виключено з училища, але завдяки допомозі Шпенцерів, йому дали змогу вступити на навчання в наступному році [12, с. 28; 11, с. 92].

Загалом, в училищі Бронштейн навчався сім років, але сьомого класу для завершення освіти там не було. Тому батько відправив Лева до Миколаєва, де реальне училище мало сьомий клас [12, с. 29; 11, с. 120]. В 1896 році він переїхав до Миколаєва, де поселився в сім'ї Дікштейнів. Саме в цей час Бронштейн починає цікавитися соціалістичними ідеями, він познайомився із книготорговцем Галацьким, у якого купував літературу пропущену цензурою, а пізніше нелегальну. Отже, Троцький захопився ідеями народництва, пізніше він познайомився із Францом Швиговським, чехом, котрий орендував один із міських садів. У саду він часто збирав студентів і місцеву молодь, у цьому колі обговорювалися революційні ідеї [12, с. 30; 11, с. 121].

Швиговський мав великий вплив на Троцького, пізніше останній перебрався жити до свого «вчителя із соціалізму». Лев почав погано вчитися, і все частіше проводив час у саду Швиговського. Читав революційну літературу, історичні праці, твори із соціології, естетики – Джона Стюарта Мілля, Юліуса Липперта, Огюста Майньє, Миколу Чернишевського [12, с. 31; 11, с. 122]. Особливу цікавість для Бронштейна мала книга Артура Шопенгауера «Еристика, або Мистецтво перемагати в спорах», це був твір про полемічне мистецтво, саме завдяки цьому твору молодий революціонер оволодів ораторськими засобами, котрі він буде застосовувати в майбутньому [12, с. 31]. У такий спосіб, сад Швиговського перетворився на місце збору радикально-соціалістичної молоді, де виділялися «марксистки» й «народники».

У цей час Троцький зустрів свого майбутнього опонента – Григорія Зіва, студента медичного факультету Київського університету, і з яким ще зустрінеться під час подій у Санкт-Петербурзі в 1905 році. Через свою діяльність, Бронштейн почав погано вчитися й рідко відвідувати заняття. Давид Бронштейн дізнався про «небезпечні знайомства» сина, і між ними відбувся конфлікт. Після суперечки із

батьком, Лев відмовився від його допомоги й оселився у Швиговського [12, с. 32; 11, с. 123]. Група молодих революціонерів, розуміючи що настав час розширити свою діяльність, вирішили створити товариство для поширення «корисних» книг. Члени гуртка почали робити членські внески, на які купували необхідну літературу. Але довго гурток не проіснував, один з учнів, якого намагалися загітувати, відніс літературу в жандармерію. Книги виявилися легальними, але товариство в результаті розпалося, над садом Швиговського був встановлений поліцейський нагляд [12, с. 33; 11, с. 123-124].

Не дивлячись на розпад гуртка, Бронштейн вирішив займатися політичною журналістикою. Дізнавшись про те, що журнал «Наше слово» перейшов до марксистів, він написав лист до «Вісника Європи», спрямований проти марксистів. Пізніше він написав статтю для журналу «Южное обозрение», у якій також критикував марксистів і їхнього лідера П.Б. Струве [12, с. 33]. Окрім журналістики, Бронштейн, разом з І. Соколовським, О. Соколовською і Г. Зівом вирішили створити робітничу організацію. У цей час відбувається зміна поглядів Троцького, він покидає народництво і стає марксистом, вважаючи що саме марксизм відповідає реаліям суспільного розвитку. Пізніше вони познайомилися з електротехніком Іваном Андрійовичем Мухіним. З його допомогою Бронштейн, Зів та інші молоді інтелігенти почали організовувати робітничі гуртки, які дістали назву «Південно-руський робітничий союз» [12, с. 35; 11, с. 136].

Формування гуртків розпочалося весною 1897 року, зустрічі робітників, як правило, відбувалися в трактирах, на квартирах, де учасники обмінювалися брошурами і прокламаціями, обговорювали. З Одеси був привезений рукописний екземпляр «Маніфесту Комуністичної партії» Маркса й Енгельса, з численними помилками і пропусками. У новоявленій організації Лев Бронштейн дістав своє перше підпільне прізвище – Львів його справжнє прізвище було відоме лише його товаришам по саду Швиговського. Спочатку члени союзу почали поширювати свої рукописні прокламації, які копіювали з допомогою роздобутого в одеських марксистів гектографа, пізніше вони почали випускати власний гектографічний журнал «Наша справа». Усього вийшло три номери, видання швидко викликало інтерес у читаючої публіки, друкувати вдавалося 200-300 екземплярів. Автором більшості статей був сам Бронштейн [12, с. 36].

Організація стала відомою у всьому Миколаєві, і в скорому часі її чекала облава. Троцький згадував: *«Нова поліція зволікала, не вірячи, що «хлопці із саду» здатні вести таку кампанію, і припускаючи, що за нашою спиною стоять більш досвідчені керівники ... Це дало нам два-три зайві місяці»* [11, с. 136].

28 січня 1898 року були проведені перші арешти, до в'язниці потрапило понад 200 осіб. Сам Бронштейн був схоплений у помісті поміщика Соковника, у якого садівником працював Швиговський. Бронштейн заїхав туди на шляху до Яновки, на руках у нього були рукописи, малюнки та інший нелегальний матеріал. У цей час до помістя прибули жандарми, й арештували революціонера. Матеріали, привезені Бронштейном були сховані Швиговським, потім, за його ж проханням, рукописи були переховані економкою [12, с. 37; 11, с. 137-138].

Лев Бронштейн потрапив до миколаївської в'язниці, суд відтягувався, оскільки не було явних доказів вини арештованих. Навесні було знайдено матеріали сховані Швиговським, але, навіть із доказами на руках, поліцейські чиновники відтягували суд, їм не хотілося заводити в місті великий політичний процес. Згодом арештованих перевезли в Херсон, а через три місяці в Одесу [12, с. 38; 11, с. 138-140]. Наприкінці 1899 року був винесений вирок учасникам Південно-руського робітничого союзу, у тому числі і Бронштейну, їх відправили на заслання в Східний Сибір на 4 роки. Після вироку, засуджені були відправлені в Москву, де півроку очікували етапу в Сибір [12, с. 40; 11, с. 147]. У Москві Бронштейн одружився з Олександрою Соколовською, котру також зарештували за участь у революційній організації. Восени 1900 року засуджені прибули до місця

заслання, у село Усть-Кут, на річці Лена. У селі Бронштейн проживав зі своєю дружиною, 14 (27) березня в них народилася дочка Зіна [12, с. 43; 11, с. 149].

Подружжя дістало дозвіл від генерал-губернатора переїхати на схід від села, на річку Ілім, де в них були знайомі. Там Лев деякий час працював конторником у купця, але через деякий час його вигнали з роботи й сім'я повернулася до Усть-Кута. Через декілька місяців губернатор дозволив подружжю переселитися південніше, у село Верхоленьськ, де перебувало багато засланих народників і марксистів. Тут Бронштейн познайомився із двома видатними діячами майбутніх революцій: М.С. Урицьким і Ф.Е. Дзержинським. У своїх мемуарах Троцький так характеризував Дзержинського: *«Темної весняної ночі, біля багаття, на березі широко розлитой Лени Дзержинський читав свою поему польською мовою. Обличчя й голос були прекрасні, але поема була слабка. Саме життя цієї людини стала суворішою з поем»* [11, с. 150].

У цей час Бронштейн займається журналістською діяльністю, надсилає свої кореспонденції до газети «Восточное обозрение». Редакція підтримала Бронштейна, і згодом у газеті почали з'являтися його статті, за які йому платили невеликі гонорари. Писав він під псевдонімом Антіда Ото, від італійського слова *antidoto* (протиотрута) [11, с. 151]. У Росії тим часом назрівав соціальний вибух, повсюди виникали підпільні соціал-демократичні організації. З однією з них, а саме Сибірським соціал-демократичним союзом, Бронштейн встановив контакт. Восени (за іншими даними в серпні [12, с. 49]) 1902 року він втік із заслання, залишивши дружину Олександру й дітей у Верхоленьську [11, с. 158]. Лев дістався до Іркутська без особливих проблем, встановив контакт із місцевими марксистами, які передали йому бланк паспорту, куди потрібно було вписати ім'я та прізвище. Бронштейн вписав прізвище Троцький, так звали наглядача одеської в'язниці, у якій перебував Бронштейн [12, с. 49]. Іркутські знайомі допомогли Троцькому погрузитися у вагон поїзда далекого слідування, на якому він збирався покинути країну. Троцький зробив зупинку в Самарі, де розташовувався внутрішній штаб «Іскри», де познайомився із його керівником Г.М. Кржижановським. Останній був знайомий із публікаціями Бронштейна, він дав йому нове підпільне прізвище – Перо [11, с. 159].

За дорученням самарської організації, Троцький відвідав Харків, Полтаву, Київ, де намагався встановити зв'язок із місцевими соціал-демократами. Повернувшись у Самару без відчутних результатів, Троцький отримав доручення їхати за кордон, гроші на дорогу йому надав Кржижановський. Троцький відправився до Кам'янець-Подільського, а звідти з допомогою контрабандистів дістався до Відня [12, с. 50].

Із Відня Троцький збирався відправитися в Цюрих, де проживав відомий російський марксист П.Б. Аксельрод, котрий мав допомогти йому дістатися до Лондона. Діставши гроші від Віктора Адлера, лідера австро-угорського робочого руху, Троцький відправився до Цюриха. Із Цюриха, з допомогою Аксельрода, він дістався до Парижа, звідкіля прибув у Лондон. У Лондоні Троцький прибув до квартири В.І. Леніна і Н.К. Крупської, де вперше зустрівся із Леніним [11, с. 166]. З останнім, на початку, у нього склалися доброзичливі відносини, оскільки їхні погляди на ситуацію в Росії збігалися. Троцький виступав перед емігрантською аудиторією в Лондоні, пізніше він був відправлений із рефератами до Брюсселя, Льєжа, Парижа.

Ленін високо оцінював Троцького, в обох були схожі погляди, він також добивався, щоби Троцького включили в редколегію «Іскри», вважаючи що це укріпить його позицію. Дебют Троцького в газеті відбувся 1 листопада 1902 року, відтоді він почав активно писати статті на різноманітні теми. Другим його матеріалом була стаття «Бобчинські в опозиції» [10, с. 48-50], де автор критикував діяльність ліберальної опозиції, особливо П.Б. Струве. Після вийшло ще декілька статей Троцького, вони також були присвячені земській опозиції. Писав статі

присвячені робочому руху й політиці уряду щодо нього. Наприклад, дві статті були присвячені «зубатовщині», суть якої полягала в створенні легальних робітничих організацій, котрі були підконтрольні поліції [9, с. 56-59].

Ленін був задоволений роботою Троцького і звернувся до Плеханова, котрий був неофіційним керівником «Іскри», з пропозицією включити Лева до складу редколегії, куди, крім Плеханова й Леніна, також входили Засулич, Аксельрод, Потресов, Мартов. Ленін писав Плеханову наступне:

«Я пропоную всім членам редакції кооптувати «Перо» на всіх рівних правах у члени редакції (думаю для кооптації потрібна не більшість, а одностороннє рішення). Нам дуже потрібен сьомий член і для зручності голосування (6 – парне число), і для поповнення сил. «Перо» пише вже не один місяць у кожному номері. Загалом працює для «Іскри» найенергійнішим чином, читає реферати (користуючись при цьому величезним успіхом). По відділу статей і заміток на злобу дня він нам буде не тільки дуже корисний, але прямо необхідний» [7, с. 277-278].

Високо оцінив ораторські здібності Троцького і Ю.О. Мартов, він написав листа Аксельроду, у якому йшлося про пропозицію Леніна включити «Перо» в редколегію «Іскри». У листі говорилося таке: *«Його літературні праці виявляють безсумнівне обдарування, він цілком «свій» із напрямку, цілком увійшов в інтереси «Іскри» й користується вже тут (за кордоном) великим впливом завдяки незвичайному ораторському даруванню. Розмовляє він чудово – краще не треба» [11, с. 180].*

Утім, проти включення Троцького в редколегію був Плеханов, котрий низько його оцінював, навіть саботував деякі його публікації. Плеханов говорив Леніну: «Перо вашого «Пера» мені не подобається» [12, с. 55; 11, с. 180]. У рамках підготовки до другого з'їзду РСДРП, восени 1902 року Троцький відправився в Париж, де виступав перед представниками місцевої емігрантської колонії [11, с. 171]. Перебуваючи у французькій столиці, Троцький мешкав на квартирі Н. Седової, на вулиці Лаланд [12, с. 55]. Наближався другий з'їзд російських соціал-демократів, у квітні 1903 р. головуюча група соціал-демократичних емігрантів зібралася в Женеві, де був прийнятий проект програми партії. Було вирішено проводити з'їзд у Брюсселі, де місцевий робітничий кооператив виділив для засідань приміщення Народного дому. Троцький на цьому з'їзді представляв Сибірський союз, з яким був тісно пов'язаний під час заслання, і від якого отримав мандат [11, с. 183]. З'їзд проходив із 17 (30) липня до 10 (23) серпня, спочатку в Брюсселі, потім у Лондоні. У Брюсселі за делегатами спостерігали агенти бельгійської поліції, а на другому тижні з'їзду делегати були вимушені покинути Бельгію, таким чином з'їзд був перенесений до Лондона [12, с. 58; 11, с. 185].

Троцький на з'їзді був одним із найбільш активних учасників, він виступав майже на кожному засіданні. С.В. Тютюкін виявив у протоколах понад ста його виступів і реплік [12, с. 58]. Під час засідання 31 липня, Троцький виступив при обговоренні порядку дня. Розгорілася суперечка щодо місця в партії єврейської робітничої організації Бунд. М.І. Лібер, представник організації, наполягав, щоби це питання виділили. Троцький виступив проти цього, він вважав, що це питання не можна виділяти, оскільки воно входило в рубрику організації партії [5, с. 22]. Також Троцький був проти представництва на з'їзді емігрантської групи «Боротьба», яку очолював Д.Б. Рязанов. Ця група звинувачувала «Іскру» в «економізмі», тобто в боротьбі лише за економічні та соціальні зміни в суспільстві, без отримання політичної влади для робітничого класу. *«Ця група безсила і фактично, і морально політично»* – заявляв Троцький [5, с. 29-30]. Через те, що Троцький захищав інтереси Леніна, Рязанов назвав його «дубиною Леніна» [5, с. 93].

Так, на самому початку соціалістичного форуму, Троцький уже виділявся серед інших, маючи прекрасні ораторські здібності. 4 серпня Троцький взяв участь

в обговоренні програми РСДРП, він, разом із Плехановим і Леніним, критикував позицію «економістів» Мартинова й Акімова, особливо останнього, оскільки той виступав проти включення до програми пункту про диктатуру пролетаріату [1, с. 135]. Також Троцький присвятив два виступи аграрному питанню. У першому він обстоював необхідність обмежитися аграрними вимогами, спрямованими проти залишків кріпосного права, але не створювати програму аграрного соціалізму [1, с. 211]. Другий виступ був присвячений земельним відрізкам, тобто земельним наділам, якими володіли селяни до реформи 1861 року і які були відібрані в них, Троцький стояв на позиції повернення цих наділів [1, с. 226-228]. Під час цього виступу, Троцький наголосив, що в російського селянства є революційний потенціал, у той час як на Заході селяни втратили свою революційну роль. *«У нас становище інше. У майбутньому революційний період ми повинні пов'язати себе із селянством, – як в інтересах селянської бідноти, так і в інтересах пролетаріату»* – говорив Троцький [1, с. 228].

На засіданні 15 серпня, де головував Троцький, обговорювався проект уставу партії. Із самого початку виникли дискусії щодо першого параграфу [1, с. 259]. Ленін вимагав участі кожного члена партії в роботі однієї із підпільних парторганізацій. Мартов, зі свого боку, погоджувався на підтримку членами партії парторганізацій, але допускаючи, що деякі партійці не будуть безпосередньо брати участь у нелегальних організаціях, втім, вони будуть керуватися їх вказівками [1, с. 262-263].

Троцький говорив таке про ці розбіжності: *«Безпосередньо практичного значення це протиріччя не мало, оскільки право вирішального голосу за обома формулами наділялися тільки члени нелегальної організації. Проте, дві розбіжні тенденції були безсумнівні»* [11, с. 185].

Троцький критично сприйняв ідею Леніна. *«Я побоююся, що формула Леніна створює фіктивні організації, які будуть давати лише своїм членам ценз, але не будуть служити засобом партійної роботи»* – говорив він [1, с. 263-265]. Ця суперечка переросла із дрібного розходження в предмет принципіальних розбіжностей, оскільки Ленін твердо стояв на своїх позиціях і не збирався йти на компроміс. *«За лаштунками йшла боротьба за кожного окремого делегата, Ленін не щадив зусиль, щоби залучити мене на свою сторону»* – згадував Троцький [11, с. 185].

Відбулося закулісне засідання представників «Іскри», на якому головував Троцький. Спроби знайти вихід із ситуації нічого не дали, Ленін не збирався робити ніяких поступок [11, с. 186]. Отже, відносини між Леніним і Троцьким різко змінилися, тепер вони стояли з обидва боки барикад. Троцький рішуче почав підтримувати Мартова, виступаючи проти ленінської формули. На засіданні 2 (15) серпня Троцький виступав проти Леніна і його однодумців [1, с. 274]. У результаті, у якості першого параграфу було прийнято формулювання Мартова, не без заслуги Троцького [1, с. 279].

Гострі дискусії розвернулися щодо редколегії «Іскри», яку Ленін пропонував скоротити до трьох осіб (він, Плеханов, Мартов), виключивши звідти Засулич, Аксельрода й Потресова. На тридцятому засіданні було піднято питання про перепризначення редакції «Іскри», де Троцький виступив із підтримкою Аксельрода, Потресова й Засулич, з якими мав дружні відносини, Ленін виступав за скорочення редакції [1, с. 358-368].

У результаті було прийнято пропозицію Леніна, котра отримала незначну більшість (у два голоси) [1, с. 369]. Після закінчення з'їзду, Троцький і Ленін, котрі приїхали соратниками, покинули його противниками. Не дивлячись, що суперечності з Леніним почали виникати, починаючи з питання про перший параграф статуту, Троцький говорив, що головною причиною розриву стало питання про редколегію «Іскри» [11, с. 186-187].

Отже, після II-го з'їзду РСДРП, Троцький опинився в таборі меншовиків [11, с. 190]. У середині жовтня 1903 року, у Женеві, Троцький прийняв участь у нараді 17 меншовицьких діячів, де, разом із Мартовим, Потресовим і Ф.І. Даном був обраний до складу меншовицького центру. Троцький і Мартов підготували резолюцію, котра була реакцією на перемогу більшовиків на з'їзді [12, с. 65]. У резолюції йшлося про те, що дії більшовиків ведуть до розколу партії. Троцький вів активну полеміку із Леніним. Прикладом цієї полеміки, була випущена в серпні 1904 брошура «Наші політичні завдання», за авторством Троцького, вона була спрямована проти партійного розколу [6].

Упродовж 1903–1904 рр. Троцький продовжив виступи на соціал-демократичних зборах у Швейцарії, де він знову критикувати більшовиків [12, с. 67]. П.А. Гарві так згадував одне із зібрань: *«З великою промовою виступив Троцький, який обрушився на більшовиків. Такого блискучого оратора мені не доводилося ще чути ні в підпіллі, ні в тюрмі. Кидалися в очі бойовий запал, відточеність, мабуть, навмисна й надмірна, формулювань, полемічне мистецтво: у руках не меч, а шпага»* [2, с. 380].

З листопада 1903 до жовтня 1904 року в «Іскрі», котра перейшла під контроль меншовиків, було опубліковано сім «Політичних листів» Троцького. У цих «листах» Троцький з агресивністю критикував царський режим і його опозицію, особливо загострюючи увагу на інтелігенції, котра, на його думку, перетворювалася в середній стан буржуазного суспільства. Він притримувався думки, що вирішальну роль у боротьбі проти царизму відіграє не ліберальна буржуазія, а саме пролетаріат [8, с. 230-240].

У своїх поглядах він був ближче до ленінської партії, ніж до меншовиків. Троцький писав: *«Увесь 1904 рік пройшов для мене в політичних та організаційних конфліктах з керівною групою меншовиків. Конфлікти розгорталися навколо двох пунктів: ставлення до лібералізму й до більшовиків. Я стояв за непримиренну відсіч спробам лібералів спертися на маси і водночас, і саме тому, усе рішучіше вимагав об'єднання обох соціал-демократичних фракцій»* [11, с. 191].

У вересні 1904 року Троцький покинув меншість, опинившись між двома соціально-демократичними фракціями. У цей час він, разом із Н. Седовою, переїхали до Мюнхена, де проживали на квартирі Парвуса. Олександр-Ізраїль Лазаревич Гельфанд, більш відомий під псевдонімом Парвус, був відомим німецьким соціал-демократом російського походження, з ним Троцький познайомився ще під час зборів у Женеві. З Парвусом Троцький швидко знайшов спільну мову, виявилось, що їхні погляди багато в чому сходяться [11, с. 193]. У квартирі Парвуса Троцький в основному писав нариси про назріваючий у Росії соціальний вибух, котрий у результаті спричинив Першу революцію [2, с. 70].

Висновки. Перед початком революційних подій 1905 року, Лев Троцький уже мав репутацію відомого революціонера. Починаючи з часів навчання в Миколаєві, він брав активну участь у революційному русі на теренах Російської імперії, котрий набирала оберти. Завдяки своєму ораторському таланту, Троцький набув слави прекрасного полеміста, також він проявив себе як талановитий кореспондент. У політичному плані, на початку Першої революції 1905 р. Троцький виступав як нефракційний соціаліст, котрий був ближчим до партії Леніна, але через конфлікт із ним, серед більшовиків Троцький був персоною нон-грата, хоча підтримував контакти із багатьма представниками ленінської фракції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Второй съезд РСДРП. Июль-Август 1903 года. Протоколы / тех. ред. Ц.Л. Бейлина. Государственное издательство политической литературы, 1959. 833 с.
2. Гарви П.А. Воспоминания социал-демократа: статьи о жизни и деятельности П.А. Гарви. К.: Фонд по изданию литературного наследия П.А. Гарви, 1946. 680 с.

3. Дойчер И. Троцкий. Вооруженный пророк. 1879–1921. М.: Центрполиграф, 2006. 527 с.
4. Зив Г.А. Троцкий. Характеристика (По личным воспоминаниям). К.: Народоправство, 1921. 96 с.
5. Крупская Н.К. Воспоминание о Ленине. Часть I. К.: Государственное издательство политической литературы, 1957. 440 с.
6. Манифест об усовершенствовании государственного порядка // Российское законодательство X-XX вв. Т. 9 / Отв. ред. О.И. Чистяков. К.: Юридическая литература, 1994. 351 с.
7. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 7. К.: Издательство политической литературы, 1967. 622 с.
8. Троцкий Л.Д. Политические письма // Наша первая революция. Часть I. К.: Госиздат, 1925. 648 с.
9. Троцкий Л.Д. Зубатовщина в Петербурге // Сочинения. Т. 4. К.: Госиздат, 1926. 647 с.
10. Троцкий Л.Д. Бобчинские в оппозиции // Сочинения. Т. 4. К.: Госиздат, 1926. 647 с.
11. Троцкий Л.Д. Моя жизнь. М.: Вагриус, 2007. 647 с.
12. Чернявский Г.И. Лев Троцкий. М.: Молодая гвардия, 2010. 665 с.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ НАПРИКІНЦІ ЛЮТОГО – ПОЧАТКУ ЛИПНЯ 1917 РОКУ

Дмитро Кобзар

(студент групи ІІІІБІІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Є.В. Дементов

Актуальність теми дослідження. Тема суспільно-політичних рухів завжди викликала інтерес у дослідників багатьох галузей: від історії до соціології. Липнева криза, хоч і не призвела до зміни влади й не стала успішною для політичних сил, які сприяли їй, але вона однаково вплинула на тогочасне російське суспільство, поставивши питання, на які не могли відповісти есеро-меншовицькі лідери Петроградської ради та Тимчасовий уряд. Для тогочасного суспільства (у межах Петрограда та території колишньої Російської імперії) були характерними гострі та, навіть, антагоністичні відносини між низкою соціальних верств: офіцери та рядові солдати і матроси, підприємці й робітники, великі землевласники та селянство, особливо, найбідніше. Подібні протистояння та низький рівень життя вилились у Лютневу революцію, яка замінила самодержавство й царизм на демократію та республіку. Проблема була в тому, що не всі питання були вирішені й це вилилось у політичну боротьбу між партіями (ліві та праві) та цілими органами влади (Петрорада та Тимчасовий уряд). У подальшому ці питання були знову підняті під час жовтневих подій 1917 року. Щоби якісно відповідати на сучасні соціальні та економічні проблеми, влада мусить враховувати помилки своїх попередників зі схожих ситуацій.

Метою статті є виявлення особливостей організації демонстрацій липня 1917 року та їхнього контролю з боку політичних сил.

Стан наукового опрацювання теми. Увесь комплекс літератури, який надає нам знання про липневі події, можна поділити на три періоди: революційний (написана в період між двома революціями), радянський та сучасний. Початок для дослідження теми революційного періоду 1917 року стали праці О.Є. Рабіновича [7, 8]. У своїх працях історик використовував значний масив інформації з джерел, твори безпосередніх учасників подій, відомості з газет описуваного періоду й не вживав ідеологічні штампи при оцінюванні політичних рухів.

У радянські часи ґрунтовну працю з теми липневих днів написав О.Н. Знаменський, який у хронологічному порядку надає опис тим подіям (автор робить численні посилання на джерела та мемуари учасників), хоча виклад матеріалу автором мав ідеологічний контекст [3]. Детально розкрив біографію у своєму дослідженні прапорщика Семашко (лідера 1-го кулеметного полку) історик К.А. Тарасов [12], як і інші його роботи на тему 1917 року [13, 14]. Деякої уваги заслуговує наукова стаття А.А. Антонова-Овсієнко, у якій він розглядає становище періодичних видань під час липневого повстання в Петрограді. Завдяки цій праці можна більш докладніше дізнатися про долю газет у такий складний період [1]. Також цікаву інформацію надав В.Л. Гончаров, автор праці «Розклад армії», у якій приділяє увагу саме антивоєнним тенденціям у військових підрозділах Російської імперії, а потім і Тимчасового уряду. Завдяки цій роботі, можливо, більше дізнатися про стан російської армії в 1917 році [2].

Неможливо також оминати увагою праці Р.Е. Пайпса, який є автором трилогії книг про революцію 1917 року. При всьому багатстві джерельної бази, праці Пайпса вирізняються ідеологізованістю (різко негативна оцінка будь-яких дій більшовиків) [5, 6]. Отже, аналіз літератури, пов'язаної з темою липневого повстання дає нам можливість дізнатися про причини кризи, хід подій та місце окремих партій у проведенні такого заходу.

Головними джерелами статті стали мемуари, спогади, публікації учасників подій тих часів. Наприклад, нами використані спогади Ф.Ф. Раскольниковова, лідера кронштадтських матросів та активного учасника липневої кризи, він був призначений комендантом будинку Кшесинської під час наступу реакції (коли штаб більшовиків було оточено лояльними Тимчасовому уряду військами). У своїй книзі він описав свою участь та події, які відбувалися навколо лівих сил, хоч і з певною ідеологізованістю [9, 10]. Нами опрацьовано також записи М.М. Суханова [11]. Він не був прихильником ідей більшовиків, через що його критичні примітки можуть представляти собою інтерес для дослідників теми 1917 року. Завдяки його мемуаристиці можна отримати більш-менш не упереджене бачення революцій у Росії. Певне місце займають праці Л.Д. Троцького, лідера соціалістів-міжрайонців у часи липневої кризи, який активно співпрацював із більшовиками і сприяв початку демонстрації в липні 1917 року. Завдяки його критичній позиції до більшовиків у ті часи, його записи можуть дати більше інформації про відносини між різними організаціями, які взяли участь у липневих подіях [15].

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна створила передумови для перебудови багатьох країн, які прийняли в ній участь. Ця війна знищила чотири імперії: Німецьку, Австрійську, Османську та Російську. У те рокове літо 1914 року лише невелика кількість росіян до кінця розуміла, які будуть наслідки війни.

Початок Першої світової війни, з огляду на трагічну для Російської імперії російсько-японську війну, не був схвально оцінений, навіть консервативними колами. При всій важливості змін, внесених реформами Столипіна в сільське господарство, ефективної та безвідмовної системи виробництва створено ще не було. Не було подолано й соціальні конфлікти та не було створено соціальні класи, які могли б стати дійсною опорою тогочасної Росії: створення верстви міцних незалежних селян за ідеями Столипіна ще не було завершено; буржуазія, як потенціальний захисник сучасного індустріального суспільства, ще була занадто слабка, а російський пролетаріат збільшував свою чисельність та не отримав соціальні закони та реформи, які могли б запобігти його радикалізації. Так, у самих рухах відбувалися розколи та утворення певних груп: як на прикладі соціал-демократів, які поділилися на меншовиків, більшовиків та міжрайонців. Схожі процеси відбувались і серед лібералів та партії есерів, яка потім поділиться на правих та лівих. Але головне об'єднуюче всіх питання полягало в непримиренності до збереження конституційної монархії [8, с. 17–19].

У сфері економіки та виробництва Російська імперія була не готова до такої війни затяжного характеру. У сільському господарстві, на думку Р. Пайпса, Росія була підготовлена, щоби забезпечити населення продуктами без жорстких заборон та обмежень. Тим паче, саме царський уряд у подальшому введе продрозверстку в 1915 році, що не могло б статись у країні з розвинутим сільським господарством [4, с. 312].

Крім соціальних проблем, у Російської імперії був критичний момент у сфері модернізації своєї політичної системи. Завдяки наявним соціальним та економічним умовам, на початку ХХ ст. були створенні соціал-демократичні, соціалістичні революційні та ліберальні рухи. Кожний із рухів ставив перед собою свою мету й кожному потрібні були зміни. Окрім політичних розбіжностей російської інтелігенції, ще був спротив консервативних сил, які розпустили другу Думу, ввівши потім незаконні виборчі обмеження, що забезпечило настрої третьої Думи більш співзвучними з ідеалами монархії.

Ці реалії в співвідношенні з впливом ультрареакційних елементів на російський уряд, особливо після вбивства Столипіна в 1911 році, ставлять під сумнів тезу про корінне значення подій 1905 року, як уже змінило російське політичне життя.

26 липня 1914 року депутати четвертої Думи зібрались у Таврійському палаці, щоби вирішити питання з воєнними кредитами. З усіх представлених у Думі партій лише трудовики та соціал-демократи відмовилися підтримати російську корону в цьому питанні. Трудовики на чолі з О.Ф. Керенським представляли собою асоціацію соціалістів популістського типу (есери бойкотували третю та четверту Думи), і наголошували на необхідності захисту вітчизни. Але, щоби продемонструвати своє непогодження з політикою царського уряду, вони відмовилися проголосувати за підтримку воєнних кредитів. Соціал-демократи засуджували дії уряду та покинули Думу до початку голосування за додаткові асигнування [8, с. 21–23].

Основним опозиційним партіям Російської імперії було складно визначити свою позицію щодо участі Росії у війні. Кадети ввели мораторій на опозицію уряду та перейшли на бік правих і консервативних сил у безальтернативній підтримці царату. Отже, партія кадетів показала себе занадто нерішучою та наївно-патріотичною, щоби створити опозицію та платформу для активної боротьби з царизмом.

Особливі проблеми були в соціалістичних партіях есерів, меншовиків та більшовиків. Початок війни спричиняв зіткнення соціалістів усієї Європи, поставивши їх перед обов'язковим вибором: або патріотизм та вірність своїй країні, або вірність принципам соціалістичного інтернаціоналізму. Перший варіант було обрано соціал-демократичними партіями Великобританії, Франції, Німеччини та Австро-Угорщини, які не встояли перед військовою лихорадкою. У результаті вони підтримали разом з іншими партіями воєнні кредити, а деякі соціалісти навіть прийняли міністерські портфелі (французи Гед і Самба та бельгієць Вандервельде). При одностайній відмові голосувати за воєнні кредити, у російських соціалістів не було єдності у військовому питанні. Крім того, у кожній соціалістичній партії в Російській імперії були фракції з «інтернаціоналістичним» або «патріотичним» підходом. Представниками «інтернаціоналістського» крила в партіях есерів та меншовиків були Віктор Чернов та Юлій Мартов. Вони вважали перемогу будь-якого блоку воюючих країн негативною для справи міжнародного соціалізму та направляли свої зусилля на організацію масового руху за імовірніше укладання миру без переможців та переможених [8, с. 23].

Але найрадикальнішу позицію серед антивоєнних програм російських соціалістів висунув лідер більшовиків В.І. Ленін. У 1903 році він створив розкол у соціал-демократичній партії, проявивши фанатичну стійкість у реалізації свого бачення. Він вважав, що лише невелика за чисельністю, професійна та високо централізована революційна організація здатна очолити російський пролетаріат у здійсненні соціалістичної революції. Інші угруповання лівого толку виступали за більш масові та демократичні організації, які б не посягали на особисті погляди своїх членів. У період реакції, Ленін зберігав конспіративний характер своєї партії, не бажаючи повторювати реформістські дії меншовиків за введення реальних економічних змін за рахунок парламенту та профспілкової діяльності.

В останні дні серпня 1914 року, перебуваючи у Берні, Ленін засуджував лідерів II Інтернаціоналу за зраду соціалізму й запропонував соціал-демократам прийняти лозунг про підготовку революції в усіх країнах одночасно. Більш того, він відмежовувався від усіх інших угруповань російських соціалістів інтернаціонального толку, заявляючи про роль програшу Росії у війні з Німеччиною є програвшем монархії. Завдяки такій програмі, ідеї Леніна були досить екстремістськими. У подальшому, багато діячів лівого спектру не прийняли позиції Леніна, а обрали більш помірковані «антивоєнні» варіанти, на зразок Мартова. Меншовики та есери щодо війни більше поділяли «поміркований інтернаціоналізм», ніж оборонство або радикалізм більшовиків [8, с. 24].

Попри всі неоднозначності в партії більшовиків, вони знали, чи можна зацікавити суспільство, а саме робітників і солдат, що в умовах міжреволюційного періоду їм допоможе дістати популярність і владу.

Варто звернути увагу й на стан армії в 1914 році. При всій невичерпності людських ресурсів та стійкості російських солдатів, ці якості не могли компенсувати: нехватку зброї та боєприпасів, недосконалості систем постачання та охорони здоров'я, дезорганізованість та недостатню компетентність вищого командування, що було пов'язано і з оголенням армії Миколою II. Окрім наявних недоліків, були й результати такого становища: програші російської армії під Танненбергом і в районі Мазурських озер. На території Галичини були успіхи, але їх надовго не вистачило (у 1915 році німецькі та австрійські війська відтіснили росіян). Наступ Брусилова вселив певні надії на успіх, але величезні втрати російської армії не йшли в порівняння зі слабкими успіхами стратегічного характеру. Приймавши до уваги ці відомості, не варто дивуватися зникненню патріотичного запалу російських солдатів та поступовий розклад армії восени 1916 року. Не дивлячись на покращення постачання та оснащення російської армії, загибель тисяч офіцерів та унтер-офіцерів не могла пройти безслідно. До цього моменту, російська армія складалася з наспіх підготовлених та недисциплінованих новобранців, які були колишніми селянами, які не вирізнялися політичною заагітованістю на користь війни.

У результаті, армія показувала собою втомлених війною людей, які не довіряли уряду та готові до радикальних змін. Це показувала і збільшена кількість відмов від участі у військових діях, дезертирства та масова здача в полон противнику, що не покращувало боєздатність російської армії. Окрім фронтових частин, розклад та втомленість війною зачепили й Петроградський гарнізон. Через контакти з фронтовими частинами та радикальними робітниками, бойовий дух гарнізону падав. Уже в грудні 1915 року були відомості від поліції Кронштадта про лояльність військ до радикальних настроїв робітників та цілком можливу підтримку при повстанні останніх. На користь такої інформації і свідчить приклад з 1916 року, коли декілька сотень солдатів 181 піхотного запасного полку, розквартированого в пролетарському Выборзькому районі, допомогли страйкуючим робітникам автомобільного заводу «Рено» відбити напад поліції. У результаті 181 піхотний полк було виведено зі столиці, хоча взаємодія між робітниками та іншими частинами гарнізону збереглась [5, с. 39–46].

Цей епізод показує тенденції, які назрівали й були представлені упродовж 1917 року в моменти радикалізації суспільства.

Як наслідок непопулярних рішень уряду та імператора Миколи II, більшість політичних угруповань почали готуватися до радикальних змін, що підтримувалося звичайним населенням. У 1917 р. почалися хвилювання, які не були придушені навіть «сумнозвісними» козаками, які заслужили негативну славу ще в часи подій 1905 року. Головнокомандувач Петроградським військовим округом генерал С.С. Хабалов віддав розпорядження військам відкривати вогонь по натовпам повстанців, які відмовлялися розходитися. На знак протесту проти такого наказу, на наступний день (26-го лютого), у неділю, повстала одна з рот Павловського полку. Волинський гвардійський полк усе ж відкрив вогонь по демонстрантам, але, повернувшись у казарми, солдати відмовилися брати участь у наступних діях проти мирного населення. Уряд, до кінця не розуміючи свого безсилля в даній ситуації, прийняв рішення розпустити Думу до квітня. Однак, депутати мали більше реалізму при оцінці дійсності, через що відмовилися припиняти роботу. Для встановлення порядку було створено Тимчасовий комітет, у який входили представники «прогресивного блоку» та два депутати більш лівого напрямку – трудовик О.Ф. Керенський та лідер меншовиків М.С. Чхеїдзе [5, с. 215].

Вирішальний момент лютевих подій наступив також 27 лютого, коли при зустрічі з частинами, що повстали, ще вірні уряду частини замість спротиву, просто

відходили в сторону (лише офіцери та поліцейські здійснювали спротив повсталим). До вечора того дня, повстанці мали контроль над такими важливими об'єктами Петрограда, як: Головний арсенал та Петропавлівська фортеця [8, с. 35–36].

Після революції, петроградська більшовицька організація зосередила свої зусилля на практичних питаннях: легалізація своєї діяльності та партійної газети. Окрім організаційних питань, перед більшовиками стояло й питання формування своєї позиції щодо Тимчасового уряду та подальшої участі Росії у війні. Ленін, зважаючи на свої безкомпромісні позиції, вважав, що партія ні за яких обставин не повинна надавати підтримку «буржуазному» Тимчасовому уряду та знижувати активність проти «імперіалістичної» війни.

10 березня Петербурзьким комітетом було створено Військову комісію, яка стала основою для постійно діючої Військової організації РСДРП(б). При всій категоричності позиції Леніна та членів Російського бюро ЦК під керівництвом Шляпникова, негативний погляд на буржуазний Тимчасовий уряд не поділяли в Петербурзькому комітеті, який повторював позицію більшості соціалістів із керівництва Рад. Водночас, Выборзький районний комітет виявився більш лівим та радикальним, ніж сам Ленін, оскільки відразу почав закликати робітників до захоплення влади. Перед тим, як Російське бюро ЦК встигло зупинити подібні дії, Выборзький комітет уже надрукував та поширив відповідну прокламацію. Ради відмовилися від подібного підходу. Як наслідок, Петербурзький комітет РСДРП прийняв «напівменшовицьку» резолюцію про не протидію Тимчасовому уряду за його демократичність, але не відкидав боротьбу проти відновлення монархічного типу правління [8, с. 41–42].

Через два дні, Бюро ЦК спробувало завоювати Петербурзький комітет на свій бік у питанні щодо уряду. На засіданні Петербурзького комітету 5 березня, Молотов запропонував резолюцію, у якій називав Тимчасовий уряд контрреволюційним за його склад (представники монархічної великої буржуазії та землевласників, які були типовими експлуататорами та ворогами революцій) й озвучив необхідність скидання цього «революційного» уряду з наступною заміною на Тимчасовий революційний уряд. Ця пропозиція не була підтримана [8, с. 44]. У майбутньому Петербурзький комітет приєднується до більшовиків, але не буде погоджуватися з усіма їхніми пропозиціями, через що і складеться враження про неоднорідність думок у партії.

Першу половину березня в більшовиків користувався популярністю лозунг: «Геть війну!» [8, с. 44]. Але з поверненням із заслання Каменєва, Сталіна та Муранова, положення змінилося. Риторика більшовиків зробила нахил вправо. У статтях Каменєва та Сталіна висвітлювалась ідея обмеженої підтримки Тимчасового уряду та відмова від лозунгу «Геть війну!», відміна дезорганізаційних заходів на фронті. Цікавим було те, що до прибуття Леніна і друкування його статей, його позиція не була повністю висвітлена в партійній пресі. Тоді з його «Листів здалеку» було надруковано лише декілька з перших, у яких були звинувачення в зраді справи соціалізму та інтернаціоналу таких осіб, як Чхеїдзе. Але, з урахуванням положення в партійній пресі (її напрям вправо), то ці звинувачення легко могли б накладатися на Каменєва та Сталіна [8, с. 44–45].

У подальшому сталася Квітнева криза. Тимчасовий уряд вирішив продовжувати війну, залишатися вірним Антанті та мав плани на спірні території (принаймні, П.М. Мілюков позиціонував своє бачення так). У результаті Тимчасовий уряд опублікував заяву з викладом своїх військових цілей задля збереження довіри населення, яке було цілком налаштоване проти війни (особливо за чужі території). Потім П. Мілюков надрукував ноту щодо питання війни, у якій доводив про «збільшені» наступальні можливості армії, що вони повинні продовжувати війну та йти до перемоги. Більшість соціалістичних лідерів із Рад почували себе обманутими, а столичні робітники та солдати знайшли вихід у

демонстрації проти уряду. Набули популярності такі лозунги, як: «Геть Мілюкова!», «Геть політику анексій!» і навіть «Геть Тимчасовий уряд!» [8, с. 51]. Демонстрації закінчилися з введенням заборони на їх проведення, а Тимчасовий уряд підтвердив свою лояльність до позиції Рад щодо війни [8, с. 50–53].

У червні загострилася політична ситуація, а невдоволення населення від Тимчасового уряду зростало. Для цього періоду були характерні спроби низки організацій (більшовиків та анархістів) організувати демонстрації для передачі більш вагомих вимог Тимчасовому уряду щодо подальшої політичної ситуації (вимоги про його усунення від влади й передачу влади Радам). Більшість організацій більшовиків були налаштовані на проведення таких заходів (на голосуванні Воєнної організації за проведення демонстрації не було голосів проти, а Ленін залишив публікації, у яких з ентузіазмом розглядав як вимоги демонстрантів, так і саму подію). Для ефективності було проведено інвентаризацію в полках, лояльних більшовикам. Наприкінці обговорень було вирішено провести 9 травня спільну нараду між ЦК, Петербурзьким комітетом та Воєнною організацією щодо питання дати проведення демонстрації [8, с. 64–67].

Досить лояльно були налаштовані між собою більшовики та анархо-комуністи. Це проявлялось як у спільності основних положень (радикальність, непримиримість щодо Тимчасового уряду, спільні сфери впливу), так і в схожості рядових членів. Через загрозу анархістам (Переверзев наказав їм покинути дачу Дурново), 8 червня відбулися страйки та озброєнні демонстрації, на яких бастували тисячі робітників, а анархо-комуністи посилили охорону дачі 50 матросами з Кронштадту. Ця проблема була вирішена перенесенням дати виселення анархістів і прийняттям резолюції про недопустимість демонстрацій без відома Ради [8, с. 72–74].

Перед початком демонстрацій, більшовики провели перевірку звітів своїх представників у районах 8 червня, щоби впевнитись у дієвості майбутнього заходу. У результаті засідання вони вирішили провести демонстрацію 10 червня о 14.00. У подальшому вони не допускали появи новин про майбутній захід у своїх газетах. Але повідомлення про демонстрацію з'явилося у «Солдатській правді» 10 червня з характеристикою демонстрації, як мирної [8, с. 75–78].

Виконком Петроради дізнався про підготовку до демонстрації і створив спеціальну комісію по її відміні. Представники більшовиків у Петрораді (Зінов'єв, Ногін та Каменєв) були противниками демонстрації й голосували проти її проведення після передачі відомостей із Петроради в штаб партії. Там було голосування щодо проведення демонстрації, на якому її не було відмінено. Після появи резолюції Виконкому з об'явою про створення спеціального бюро по недопущенні демонстрації, ЦК більшовиків узяв інший курс і відмінив демонстрацію. Було повторне голосування, на якому були відсутні представники Петербурзького комітету та Воєнної організації (найрадикальніші товариші), а були лише члени ЦК, які проголосували за відміну демонстрації (3 голоси проти 2). Ленін тоді відступив. Вранці в номері «Солдатської правди» містився запис про відміну демонстрації через відповідну постанову Петроради. Населення сприйняло цю новину з негативом, оскільки Петрорада ставала на захист Тимчасового уряду в очах робітників та солдатів [8, с. 83–88].

Висновки. На прикладі невдалих демонстрацій у червні, можливо побачити вміння більшовиків лавірувати та зберігати певну легальність. Подібним підходом вони не лише не порушували накази Петроради, а і зберігали певного роду відданість своїм обіцянкам і програмі. Розбіжності в поглядах на демонстрації (їхня радикальність і поміркованість) має коріння у відповідному поділі членів партії більшовиків на радикальних («лівих», як Лацис) та поміркованих («правих», як Каменєв). Через таку корінну відмінність було зроблено різні кроки під час Липневої кризи. Одні активно сприяли розгортанню демонстрацій та їхній метаморфозі в повстання проти Тимчасового уряду. Інші ж намагалися не

допустити таких кроків, для чого намагались або розагітувати натовп, або не брати участь, щоби не робити розкол у партії й, одночасно з цим, не сприяти росту радикалізму.

Окрім того, складність проведення дій демонстрантів було викликано через низку чинників: вплив інших політичних сил (анархо-комуністи), не одностайність партії більшовиків (особливо таких компонентів, як: Петербурзький комітет, ЦК та Воєнна організація) і неможливість контролювати дії величезного натовпу з одночасною підтримкою зв'язку між собою. Були згадки про те, як більшовики втратили можливість знайти один одного під час маршу демонстрантів. У період червня й початку липня можна побачити зростання популярності більшовиків та анархо-комуністів, як активних противників уряду. На заводах та у військових частинах активно діяли агітатори, а цільова аудиторія мала свої причини для занепокоєння діями уряду (робітники заводів мали шанс втратити бронь і бути відправленими на фронт, як і петроградські полки).

У результаті липневих подій, досвід переконав Леніна в необхідності насильного скидання Тимчасового уряду. Поразка більшовиків дещо перебільшується, оскільки кількість членів у партії не зменшилась, а приток нових людей у партії лише знизився, але не зник.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов-Овсеенко А.А. Периодическая печать в июльское восстание 1917 г. Петрограде. СПб.; Ученые записки ЗабГГПУ 2011. С. 217–221.
2. Гончаров В.Л. Разложение армии. М.; Вече, 2010. 496 с.
3. Знаменский О.Н. Июльский кризис 1917 года. М.; Л.: Наука, 1964. 274 с.
4. Кондратьев Н.Д. Регулирование рынка хлебов и снабжения ими армии и населения во время войны и революции за 1914–1918 гг. М.: Наука, 1991. 487 с.
5. Пайпс Р.Э. Русская революция. Кн. 1. Агония старого режима. 1905–1917/ пер.: М. Тименчик, С. Струков. М.: Захаров, 2005. 480 с.
6. Пайпс Р.Э. Русская революция. Кн. 2. Большевики в борьбе за власть. 1917–1918 / пер.: Н. Кигай. М.: Захаров. 2005. 456 с.
7. Рабинович А. Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде. М.: Прогресс, 1989. 434 с.
8. Рабинович А. Кровавые дни: Июльское восстание 1917 года в Петрограде. М.: Республика, 1992. 272 с.
9. Раскольников Ф.Ф. Кронштадт и Питер в 1917 году. М.: изд. политической литературы. 1990. 319 с.
10. Раскольников Ф. Ф. На боевых постах. М.: Воениздат, 1964. 352 с.
11. Суханов Н. Н. Записки о революции. Пб.: изд-во З.И. Гржебина, 1919-1923. 263 с.
12. Тарасов К.А. Прапорщик Семашко – вождь 1-го пулеметного полка. РнД.: Новое прошлое 2017. С. 78–90.
13. Тарасов К.А. Проявления политического насилия в Петроградском гарнизоне в мае-июле 1917. / Вестник пермского университета. Вып. №4. 2017. С. 28–39.
14. Тарасов К.А. Тактика Военной организации большевиков по отношению к июньскому наступлению русской армии в 1917 году. / Вестник пермского университета. Вып. №4. 2017. С. 76–83.
15. Троцкий Л. Сочинения. Т. 3. От февраля до октября. М.-Л., 1924. С. 193–200.

ВИТОКИ РОСІЙСЬКО-АФГАНСЬКОЇ ВІЙНИ 1978-1988 РОКІВ ТА РЕАКЦІЯ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА НА ВВЕДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК В АФГАНІСТАН

Оксана Калашнік

(студентка групи ІІІ7БІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Є.В. Дементов

Актуальність статті зумовлена необхідністю переосмислення ролі радянських військ у проведенні радянсько-афганської військової компанії, яка повинна стати вільною від ідеологічних установок і спроб викривлення.

Метою статті є вивчення історії радянсько-афганської війни у світлі сучасної історіографії.

Стан наукового опрацювання теми. Історіографія роботи знайшла відображення в працях, присвячених вивченню держави Афганістан, у статтях, монографіях полководців, людей які керували військовими діями. Нами були використані праці: В.І. Варенникова [1], В.В. Марбанова [6]. У їхніх дослідженнях були описані етапи перебігу воєнних дій, періоди, воєнні операції, вивчений увесь період радянсько-афганської війни, починаючи з грудня 1979 до лютого 1989 року, розглянуто контингент радянського війська за видами збройних сил. Цікаве дослідження А.А. Костиря [5], у якому підібрані джерела про операцію СРСР в Афганістані, висвітлюються різні підходи вчених, учасників подій щодо окремих етапів війни. Важливим доповненням до розглядуваної нами теми є статті О.Л. Ковалькова, у яких, зокрема, розглядається реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану [3] оскільки ці події висвітлювалися в СРСР і показано ставлення радянського суспільства (уряду, людей) до «інтернаціонального обов'язку» армії [4]. Про психологічні сторони війни дають уяву роботи Є.С. Сенявської [8, 9].

Виклад основного матеріалу. Президент США Дж. Картер в одному з перших заяв щодо російсько-афганської війни сказав: «..воно (вторгнення) змінило моє ставлення до зовнішньої політики СРСР більше, ніж інші події впродовж свого мого перебування на посаді» [5, с. 56].

Західна преса, історики, політики й більш широкі верстви громадськості мали свою, майже ніким не заперечувану поза соціалістичного табору думку на події, що відбулися в 1978 року в Афганістані. Там стався державний переворот під керівництвом Комуністичної партії при безсумнівному підсобництві СРСР. У результаті до влади прийшов прорадянський режим на чолі з Нуром Мухамедом Тараки й потім Хаджимуллой Аміном. Радянський Союз постачав нових правителів допомогою й радниками для боротьби з опозиційним рухом, що набирив дедалі більшу силу.

Американські та європейські історики-аналітики причини виникнення кризи в Афганістані відносили до Квітневій революції 1978 року й заперечували існування реальних соціально-економічних передумов і революційної ситуації. Воєнні події пов'язувалися з радянським впливом і з діяльністю Народної Демократичної партії Афганістану (НДПА), результатом яких стала катастрофа в Афганістані.

Народна Демократична партія Афганістану була створена в середині 60-х років і невдовзі після свого створення розпалася на дві групи – Хальк, до якої належали Тараки й Амін, і Паргам, однією з видатних діячів якої був Б. Кармаль. Перші узурпували владу й не хотіли ділитися нею зі своїми політичними опонентами. Вони заслали Кармалю на політичне заслання дипломатичним представником Афганістану в Чехословаччині.

Радянський Союз навпаки намагався возз'єднати НДПА, але відтворена зовні політична коаліція, шматована внутрішніми чварами й феодальними інтригами, недовго існувала. Влітку 1980 року, після вбивства Аміна, Б. Кармаль повернувся на батьківщину й вигнав багатьох своїх колишніх ворогів з уряду та провідних міністерств. Відразу після свого приходу до влади після Квітневій революції 1978 року Тараки й Амін, та й Кармаль, намагалися насадити комуністичну ідеологію, розгорнути атеїстичну кампанію й побудувати соціалізм у відсталій, племінній і частково феодальній, багатонаціональній мусульманській країні.

Така внутрішня політика, зумовлена виключно догмами марксизму (у такому вигляді вона подавалася радянським керівництвом), а не реальними та об'єктивними законами, управляли афганським суспільством та економікою, що неминуче мусило призвести Афганістан до кризової ситуації. Процес інтеграції феодально-роздробленого суспільства на основі економічних інтересів між окремими провінціями був насильно перерваний. Отже, на думку західних фахівців, криза була викликана, з одного боку, внутрішнім чинником – непродуманою та підігнаною під марксистські догмати модернізацією афганських соціально-політичних та його економічних структур, і, з іншого боку, зовнішнім і найважливішим чинником – введенням радянських військ у грудні 1979 року [1, с. 44].

Мета і плани СРСР війні були такі. Західні офіційні структури та преса оцінили як фальсифікуючі події заяву уряду СРСР, що війська ввели на прохання афганського керівництва на допомогу останньому для боротьби з повсталими бандитами й що вони виконували інтернаціональний обов'язок [4, с. 150]. Адже колишній правитель Афганістану Амін був убитий під час штурму радянськими спецпідрозділами його палацу і його наступники на політичній арені з'явилися в результаті так званого запрошення.

Масштабність цих подій має представницьку бібліографію війни, яка на сьогодні налічує понад тисячу позицій. Найбільш повний її огляд зробив А.А. Костиця [5]. Проте, як йдеться в одному із останніх досліджень, незважаючи на значний обсяг літератури, було б надто оптимістично стверджувати, що осмислення неоголошеної війни в Афганістані можна вважати завершеним фактом [7, с. 49].

Активній критиці піддалися також неодноразові заяви радянських лідерів про зовнішні сили, які сприяють афганським повстанцям (йшлося про переважно Пакистан та ЦРУ). Усі ці міфи було створено навмисне, щоби виправдати появу обмеженого контингенту в Афганістані і прикриття справжніх цілей цієї колоніальної війни. Політичні маневри радянського керівництва не переконали громадськість Західного світу в його ширості, й у країнах по-різному оцінювалася мета Радянського Союзу в цій війні, усі чудово розуміли її агресивний характер. Одні вбачали в ній бажання наддержави змінити баланс сил у регіоні, прагнення вести діалог з околицьними державами, переважно з Пакистаном, з позиції сили та продемонструвати всьому світу могутність і вплив СРСР. Інші, не заперечуючи цього, перенесли центр тяжкості те що, що Радянський Союз просто не може скинути без допомоги комуністичний режим країни і його неминуче очікували хаос та поразка [3, с. 62].

Деякі політичні екстремісти в країнах схильні навіть були вважати, що радянська агресія в Афганістані – максимум як довгострокова стратегія, націлена для отримання геостратегічних переваг (отриманням доступу до теплих морів і нафтовим ресурсів Перської затоки). За словами М. Гарєєва, в 1979 році заступника начальника оперативного керівництва Генерального Штабу, введення радянських військ було непродуманим, політично помилковим кроком, що заподіяв величезної шкоди нашій країні та афганському народу. Він обстоював точку зору, що ефективніше було б увести в Афганістан не 4-5 дивізій, а відразу 30-40, за два-три

роки досягти стабілізації в країні і припинення бойових дій, перекрити всі канали допомоги опозиції через афганські кордони і знищити її [4, с. 152]. Ці слова певною мірою характеризують задекларовану проблему, адже, окрім досліджень О.С. Сенявської [8; 9] і нарису В. Драгомірецького, [2] психологічні аспекти війни в Афганістані українськими та російськими істориками не піднімалися.

З упевненістю можна сказати, що радянська акція в Афганістані розцінювалася Заходом і розглядалася серед радянського керівництва однозначно – не як допомога істинному народному уряду Демократичної республіки Афганістан у його боротьби з імперіалістами та душманами, і за захистом прийнятих афганцями завоювань революції, а запобігання неминучого за умов банкрутства прорадянського режиму контрреволюційного перевороту.

У західній та у вітчизняній пресі з легкої руки журналістів ця війна часто називалася радянським В'єтнамом. Ніхто не сумнівався, що на своїх бойових вертольотах радянські воєнні могли досягти навіть найбільш віддалених районів Афганістану. Але навіть об'єктивні прогнози полягали в одному: якщо радянські війська хочуть отримати вигідні для себе тривалі наслідки, вони повинні зійти на грішну землю. Інакше їм не вдасться будь-коли справитися зі збройними повстанцями в себе в тилу. Моджахеди були єдині у своїй боротьбі. Але досвід радянсько-афганської війни показує, що сила не в єдності. Одне плем'я чи аул могли, маючи певну вигоду, або під тиском сили укласти союз із завойовниками, а інші продовжували боротьбу, позаяк в Афганістані вже багато століть кожен сам забезпечував собі виживання.

У відсталому Афганістані майже відсутні були індустріальні центри, у містах слабо було розвинене промислове виробництво, а відтак і сильної робітничої верстви, як і робітничої організації, на яку могла би опертися марксистська партія. Проводячи іноді досить продуману колоніальну політику, радянські окупанти та його афганські союзники наділяли додатковими владними повноваженнями багатьох місцевих князків, що ще більше посилювало розкол суспільства, розпочатий Аміном і Тараком, і створювало небезпечну основу задля збереження роздробленості та міжусобної війни в Афганістані на багато років наперед. З перших днів війни навіть оптимісти вважали, що з реінтегруванням країни знадобилася б зміна не менш ніж одного покоління й більше за умови, що росіяни, не дивлячись на протидію країн світу, у майбутньому не відмовилися від свого експерименту – і це пророцтво збувається. З цих причин поза країн соціалістичної співдружності майже ніхто б сумнівався в тому, що комуністичний режим в Афганістані неспроможний самостійно існувати, і після виводу звідти підрозділів радянської армії нічого не залишиться, крім ненависті до росіян, країна ж впаде в довгий період хаосу та громадянської війни.

Навіть вище радянське керівництво й верхи генералітету багато в чому поділяли цю думку в країнах, і саме тому продовжували наполягати на подальшому воєнному втручанні. Радянські лідери просто більше не мали іншого виходу – вони допустили падіння марксистського уряду в Афганістані. Проте, афганські повстанці, маючи лише обмежений арсенал зброї, який діставався їм здебільшого від ліквідованої афганської армії (до кінця 1980 року становила 30% від чисельності), і навіть від значної допомоги ззовні (переважно ракети земля-повітря), надавали агресорові опір. Не дивлячись те, що велика радянська воєнна присутність в Афганістані було забезпечено величезними технічними та людськими резервами, навіть із найоптимістичнішим оцінкам умиротворення мала б зайняти багато років.

Висновки. Афганістан був приречений на соціальні зміни. Серед багатоликого опозиційного руху Афганістану напередодні й після повалення монархії велику популярність та вплив у колах політизованої міської громадськості, особливо в молодшого та середнього офіцерства армії, мали ліві організації та угруповання. Саме вони забезпечили М. Дауду і зв'язаним із ним

ліберально-буржуазним колам країни повалення монархії та запровадження республіканського ладу. Однак цей союз виявився німічним. Конфлікт між ними призвів до антидаудівського збройного повстання у квітні 1978 р. та приходу до влади лівих радикалів.

Однак правління Таракі-Аміна призвело до трагедії для багатостраждального Афганістану і для самих лідерів. Їхньому режимові, що називав себе «народно-демократичним» і спочатку дістав підтримку широких верств населення, не вдалося, незважаючи на добрі наміри, здійснити більшість із проголошених ним гасел як через об'єктивні внутрішні та зовнішні чинники, так і в результаті його грубих соціально-політичних та економічних прорахунків і помилок, некомпетентності та поспіху, волонтаризму й суб'єктивізму.

Здійснюючи об'єктивно назрілі реформи та перетворення, вона сліпо дотримувала радянських стереотипів їх здійснення без будь-якого врахування специфіки своєї країни, рівня її соціально-економічного та політичного розвитку й менталітету народу. Найбільш згубними для долі країни й суспільства стали бездумна політика та практика «забігання наперед», висування явно нереальних завдань із соціалізації афганського суспільства, яке ще не позбулося пережитків феодальних і дофеодальних відносин та родоплемінної організації. Партійно-номенклатурна еліта привласнила собі верховні повноваження в управлінні країною та суспільством, а партійні органи, створені на всіх рівнях адміністративної системи й у всіх відомствах, були наділені державними функціями. Підміна партійними функціонерами органів державної влади в центрі й на місцях призвела до дезорганізації управління країною. Відповідальність за трагедію Афганістану, яка розтяглася на десятиріччя і призвела до втрати афганською державою територіальної цілісності і вже коштувала її народові величезних людських та матеріальних втрат, лежить як на лівому кабульському режимові та афганській збройній опозиції, так і на Радянському Союзі, країнах Заходу, Китаї та консервативних режимах регіону, які зробили Афганістан полігоном, а афганський народ заложником ідеологічної конфронтації двох світових систем і своїх корисливих геополітичних інтересів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варенников В.И. Война в Афганистане. М.: Молодая гвардия, 1990. 246 с.
2. Драгомирецкий В. Афганское общество в восприятии советских солдат и офицеров // Посев. 2009. Т. 1. С. 25–28.
3. Ковальков О.Л. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. 2013. № 18. С. 59–67.
4. Ковальков О.Л. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство // Гуржіївські історичні читання. 2017. № 11. С. 149–155.
5. Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). Донецк: ООО–ИПП–Промінь, 2009. 600 с.
6. Марбанов В.В. ЦРУ, НТС и афганская контрреволюция. М.: Молодая гвардия, 1986. 127 с.
7. Рубцов Ю.В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. 2009. № 1. С. 48–71.
8. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. 383 с.
9. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция образа врага в сознании армии и общества. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. 288 с.